

İçindekiler Tablosu

Giriş	2
Milli Mücadele Döneminde Musul	3
Lozan Konferansı'nda Musul	4
Lozan Barış Konferansı'ndan Sonra Musul Meselesi	12
Sonuç	19
Dipnotlar	20

Yrd. Doç. Dr. Zülal KELEŞ

Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi /Türkiye

MUSUL MESELESİ

Giriş

Birinci Dünya Savaşı başlarken Osmanlı Devleti'nin hakimiyetinde bulunan Musul Vilayeti, 1878 Vilayet Nizamnamesi'yle yapılan idari taksimata göre Musul, Kerkük ve Süleymaniye Sancaklarından meydana gelmekte idi.¹ Musul, stratejik konumu, zengin ve verimli toprakları dolayısıyla tarihin her döneminde önemini koruyan bir bölgedir. Osmanlı Devleti'nin hakimiyetine geçene kadar bir çok Türk Devlet ve Beyliği'nin idaresinde bulunmuştur.²

Musul Meselesi, İngiltere'nin Türkiye ile fiili savaşı sona erdiren Mondros Mütarekesi'ni imzaladıktan sonra, Mütareke hükümlerini ihlal ederek bölgeyi işgaliyle başlayan ve 1926 Haziranı'na kadar dünya devletlerinin de ilgisinin eksik olmadığı bir ortamda devam eden bir mesele olarak görülmektedir. Ancak; Musul Meselesi'nin temelleri, İngiliz Sömürge siyasetinin sonucu olarak 19. yüzyılın başlarında atılmıştır. Bu dönemde en fazla Müslüman sömürgeye sahip olan İngiltere'nin Orta Doğu siyasetinde, Hindistan yolu üzerindeki Irak ve Arabistan'ın stratejik önemi son derece büyüktü. İngiliz İmparatorluğu'nun sınır ve ulaşım güvenliğini sağlamak ve refahının devamı için, İngiltere'nin açık denizlerin kontrolünü elinde bulundurması, Avrupa güç dengesinin korunması ve dünya petrol politikasını elinde tutması gerekiyordu.³

1877-1878 Türk Rus Savaşı, Türk-İngiliz ilişkilerinde bir dönüm noktası oldu. Bu tarihe kadar yukarıda söz konusu edilen siyaset gereği İngiltere genel olarak Osmanlı toprak bütünlüğünü korumaya çalışmıştı. Bundan sonra Kıbrıs ve Mısır'a yerleşen İngiltere 1878'de Bağdat'ın kuzeyini Rusya'ya, güneyini İngiltere'ye bırakan bir anlaşma yapma girişiminde bulundu.⁴

Osmanlı Devleti, Musul'un petrol bakımından değerini 1890'da II. Abdülhamit'in yaptırmış olduğu araştırmalar sonunda anlamıştır. 1890 ve 1898 yılında çıkardığı özel fermanlarla Musul ve Bağdat petrol sahalarını "Memalik-i Şahane" (özel mülkü) haline getirerek, kaybını engellemek istemiştir.⁵

Osmanlı Devleti, bu dönemde İngiltere ve diğer devletlere karşı bir denge unsuru olarak Almanya'ya yaklaşmıştı. Almanya ise, Osmanlı topraklarını ekonomik pazar olarak görmüş, İngiltere ile olan rekabetinden dolayı olası bir savaş hakkında İngiltere'yi sömürgelerine giden yollarda güç durumunda bırakmak için Osmanlı Devleti'ne yaklaşmıştı. Söz konusu yakınlaşma siyaseti sonucu Almanya'ya Berlin-Bağdat Demiryolu yapım imtiyazıyla birlikte petrol ve maden araştırması izni de verilmişti.⁶ 1904 yılında Alman Deutche Bank (A. Demiryolu Şirketi) bir yıl süreyle Musul ve Bağdat'ta petrol arama izni almıştı. İngiliz William Knox D'ancy ile Shell ve Royolducth Şirketleri de izin için görüşmelere başlamıştı. Ancak İttihat ve Terakki Fırkası, Abdülhamid'in şahsi mülki haline getirdiği toprakları Maliye Bakanlığı'na devrettiğinden görüşmeler sonuç vermemişti.⁷ 1912'de Almanya ve İngiltere dışında ABD'de Musul-Kerkük petrolleriyle ilgilenmeye başlamıştı. İngiltere, Almanlarla işbirliği yaparak ABD'nin Bölge petrollerinden uzak tutmaya çalışmıştır.⁸

Görüldüğü gibi, İngiltere'yle Musul bölgesinin ilişkisi I. Dünya Savaşı'ndan çok önce başlamış, I. Dünya Savaşı sırasında müttefikleriyle yaptığı görüşmeler ve gizli antlaşmalarda Musul ve diğer petrol bölgelerine hakim olma planlarını ortaya koymuştur.⁹ Mütareke imzalandıktan sonra da Vilayeti işgal ederek kararlı tutumunu sürdürmüştür.

MUSUL MESELESİ

Milli Mücadele Döneminde Musul

Irak cephesindeki Osmanlı ordusunun 22 Kasım 1915'teki Kutül Ammare'deki başarısının devamı gelmemiştir. 11 Mart 1917'de Bağdat'ı işgal eden İngiltere'nin mücadele cepheleri asıl hedefin Musul olduğunu göstermiştir. Bu arada 13. Kolordu Komutanı olan Ali İhsan (Sabis) Paşa, Ağustos 1918'de 6. Ordu Komutanlığı'na tayin edilmişti. İngilizler 23, 25 ve 30 Ekim 1918'deki taarruzlarıyla Musul'a doğru ilerlemiş, 6. Ordu büyük kayıplar vermişti.¹⁰ M. Kemal Atatürk, bu konuyu değerlendirirken "... işte bu hal Musul vilayetinin ziyasını intac etti. Yoksa Musul bizde kalırdı" sözleriyle yenilginin sonucu Musul'un işgalini kolaylaştırdığını ifade etmektedir.¹¹ 30 Ekim 1918 günü Mondros Mütarekesi imzalandığında İngiliz birlikleri Anelhazar, Gayyare Goz Kuyuları, Altinköprü, Salahiye ve Kerkük hattına dayanmıştı. Türk ordu birlikleri ise Rakka, Dirizar, Miyadin, Sincar, Telafir, Hamamalil, Süleymaniye ve Halice hattına hakimdi.¹²

Mütareke 31 Ekim 1918 günü öğle vakti yürürlüğe girmiştir. Türkiye iyimser bir şekilde Mütareke'nin imzalandığı gün Türk ordusunun elinde bulunan yerlerin "Mütareke Hattı"ni oluşturacağını beklemekteydi. Ancak Mütareke'ye aykırı olarak askeri harekâtı sürdüren, İngilizler, daha Mütareke hükümlerini tam olarak öğrenememiş olan 6. Ordu Komutanından Musul'un boşaltılmasını istediler.¹³ Bir yandan da işgallerini kolaylaştırmak için zemin hazırlamaya çalışıyorlardı. Bazı Arap kabileleri İngilizlerin tahrik ve teşvikleriyle Türk birliklerine saldırarak silah ve erzaklarını binek hayvanlarını yağmalamışlardı.¹⁴

Mütareke metnini ancak 3 Kasım 1918 günü alan Ali İhsan Paşa, İngilizlere 31 Ekim 1918 günü öğle vakti askeri harekât durduğundan İngiliz hattının Gayyare'den geçtiğini Mütareke'ye göre Musul'a girme haklarının olmadığını belirtmişti.¹⁵ İngiliz Irak Ordusu Başkomutanı General Marshall, 7 Kasım 1918 günü Musul'u işgal için emir aldıklarını ve şehri boşaltmak için 15 Kasım 1918 günü öğlene kadar vakit verdiklerini kesin olarak belirtmişti. Bu arada, İngilizlerin talebini İstanbul'a bildirmiş olan Ali İhsan Paşa, hiç olmazsa İngiliz birlikleriyle beraber Musul'da kalma emrini beklemişti.

İngilizler, Türk birliklerinin Musul'dan ayrılmasını çabuklaştırmaya çalışırken, Ali İhsan Paşa'ya Vilayeti boşaltma şartlarını içeren bir yazı göndermişlerdi.¹⁶ 8 Kasım 1918 günü Musul Hükümet Konağı'ndaki Türk bayrağının yerine İngiliz bayrağını çekerek İngilizler, telsiz telgraf istasyonları ve cephaneliklere el koyup¹⁷ haksız işgallerini sürdürmüşlerdi. Sonuçta 9 Kasım 1918 günü, Ali İhsan Paşa Sadrazam İzzet Paşa'nın 15 Kasım 1918 gününe kadar Musul'u boşaltma emri alınmıştı. 15 Kasım 1918 günü Musul merkezi, 6 Aralık'ta ise vilayetin tamamı Türk birliklerince boşaltılmış, Musul'da İngiliz işgali dönemi başlamıştı.¹⁸

İngiltere Musul'daki çıkarlarını barış görüşmelerinde veya herhangi bir şekilde kaybetmeyi düşünmemiştir. Irak'ı İngiliz işgaline aldığını açıklayarak, Irak sınırını da Musul'un kuzeyinden geçirmeye başlamıştır. Paris Barış Konferansı'ndan önce Londra'ya giden Fransa Başbakanı Clemenceau ile anlaşan İngiltere, Sykes Picot Antlaşması ile Fransa'nın payına ayrılan Musul'a karşılık Fransa'ya Suriye ve Çukurova bölgesindeki isteklerini kabul ederek, Musul petrollerinden faydalanma sözü vermiştir.¹⁹

San Remo Konferansı'nda müttefikler Manda ve petrol paylaşımını gerçekleştirmişlerdi (25 Nisan 1920), Buna göre İngiltere Musul petrol gelirlerinin %75'ine ve petrol şirketinin yönetimine sahip olacak, Fransa da %25'lik bir paya sahip olacaktı.²⁰ İngiltere, 1920 Aralıkta Suriye'yi de etkileyen Arap isyanları sonunda Emir Faysal'ı sözde bir prebisitle

MUSUL MESELESİ

Irak Kral'ı ilan etmişti. Musul, Kerkük ve Süleymaniye halkının tepkisine rağmen, İngiltere Faysal'ın halk oyuyla kral ilan edilmesini, Irak'taki İngiliz mandasını kabul etmesi olarak göstermiştir. Bu uygulamayla mandaların Milletler Cemiyeti tarafından verileceği prensibi çiğnenerek, Müttefikler San Remo Konferansı'nda aldıkları kararı Milletler Cemiyeti'ne onaylatmışlardır.²¹

Erzurum ve Sivas Kongreleri kararlarına göre Mustafa Kemal Atatürk ve Heyet-i Temsiliye tarafından Türkiye'nin bölünmez sınırlarını belirleyen Misak-ı Milli'yi hazırlanmıştı. 28 Ocak 1920'de son Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı tarafından kabul edilen Misak-ı Milli, gerek Milli Mücadele yıllarında, gerekse saha sonraki dönemde Türkiye'nin iç ve dış politikasını belirleyen bir belgedir.²² Misak-ı Milli'ye göre Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı 30 Ekim 1918 günü Türk Ordusunun elinde bulunan, Türk ve İslam çoğunluğun yaşadığı Osmanlı toprakları Türkiye'nin ayrılmaz sınırlarını oluşturmaktaydı. Misak-ı Milli'nin kabul ve ilanı Türkiye'nin Musul'u kendi toprakları olarak gördüğünün ifadesiydi. Zira, Mütareke imzalandığında Türk Ordusunun elinde bulunan Musul, Mütareke'ye aykırı olarak işgal edilmişti.

İtilaf Devletlerinin, İstanbul Hükümeti ile imzalamış olduğu Sevres Antlaşması'yla Türk-İrak sınırı Amadiye Türkiye'de kalmak üzere Musul'un kuzeyinden geçirilmiştir.²³ Anlaşma TBMM Hükümeti tarafından kabul edilmemiş ve uygulanmamış olmasına rağmen İngiltere'nin Musul konusundaki kararlılığını göstermektedir.

Milli Mücadele yıllarında Türkiye'nin bölgeye asker sevkıyatı istediği ölçüde olamamıştır. Irak'ta meydana gelen bir ayaklanmada Revandüz'den Türkiye'nin yardımını isteyenlere karşılık ancak bir bölük asker gönderilebilmiştir. İngiltere'de Musul'da istediği hakimiyeti kuramamıştır. Musul'da İngiliz Mandası ve Kral Faysal'a karşı halkın tepki ve isyanları şiddetle bastırılmıştır.²⁴ Türkiye, halkın isteği üzerine Binbaşı Şevki Bey'i Süleymaniye'ye gönderirken, İngiliz hava kuvvetleri ve zırhlı birlikleri de Türk taraftarı aşiretlere baskı yaparak, reislerini tutuklamıştı. Özellikle Kerkük ve Süleymaniye halkı İngiliz idaresini reddetmeyi sürdürmüştür.²⁵

Sakarya Savaşı'nın Türkiye'nin zaferiyle sonuçlanması İngiltere'yi endişelendirmişti. İngiliz yetkilileri arasında Türkiye'nin Musul'a müdahale ihtimali gözönünde bulundurularak, TBMM Hükümeti'ne karşı izlenen politikanın değiştirilmesi fikri gündeme gelmişti.²⁶ Milli Mücadele döneminde TBMM Hükümeti, Musul'u vatan toprağı olarak görmekten hiçbir zaman vazgeçmemesine rağmen, Yunan ordusuyla savaşın şartları ve Musul'a ulaşan demiryollarının Fransa'nın işgalinde bulunması gibi nedenlerle yeterince ilgilenememiştir. Ancak 1922 yılı başlarında Antep Milli Kuvvetleri Komutanı Özdemir Bey emrindeki birlikler bölgeye gönderilmiştir. 1922 yılı Ağustosunda önemli başarılar elde edilmiştir. Özdemir Bey'e Musul halkının verdiği destek yanında Tunus ve Cezayirli gönüllüler de katılmıştır. Aralık 1922'de İngilizlerin hava saldırıları ve taarruzları sonunda geri çekilmek mecburiyetinde kalmıştır.²⁷ Bu arada Lozan Konferansı da başlamıştır.

Lozan Konferansı'nda Musul

Lozan Konferansı 20 Kasım 1922'deki açılış töreninden sonra ilk toplantısını ertesi gün yapmıştı.²⁸ Konferans İç Tüzüğü'ne göre Musul meselesi "Askeri ve Arazi Komisyonu"nda görüşülecekti. Komisyon Başkanlığı'na İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon getirilmişti.²⁹

Lozan Konferansı'nda Türkiye'yi temsil eden Dışişleri Bakanı İsmet (İnönü) Paşa

MUSUL MESELESİ

başkanlığındaki Heyet'e verilen talimatta Musul, Kerkük ve Süleymaniye'nin iadesi istenirken İngiltere'ye bazı ekonomik ayrıcalıklar tanınabileceği bildirilmişti.³⁰

Musul meselesi, 27 Kasım 1922 günü resmen görüşülmeye başlanacaktı. Ancak İsmet Paşa ve Lord Curzon özel görüşmelerle çözmeye karar vermişlerdir.³¹ Özel görüşmelerde iki taraf da tezlerini etnik ve siyasi nedenlere dayandırmıştır. Ancak İngiltere açısından konunun petrol meselesine dayandığı ortaya çıkmıştı. Türkiye'nin de elbette Bölge petrollerine ihtiyacı vardı fakat asıl olan Misak- ı Milli hedeflerini gerçekleştirmektir.³²

Lord Curzon, petrol tavizi vererek Türkiye'yi Musul'dan vazgeçmeye uğraşmıştır. Buna rağmen Türkiye'nin Musul'u içine almayan bir anlaşmayı kabul etmeme kararlılığını da görmüştü. Bunun üzerine Türkiye'nin taleplerinin bir kısmını karşılamayı düşünerek Köysancak, Revandüz ve Süleymaniye'yi vermeyi önermiştir.³³ Türk heyeti, vilayetin tamamını isteyerek, bölgede halk oyuna başvurulmasını teklif etmiştir. Curzon bu defa halkın cahil olduğunu, halk oyuna başvurulamayacağını ileri sürdürmüştü. Halbuki, İngiltere Emir Faysal'ı krallığa getirirken halk oyuna başvurduğunu Musul vilayeti de dahil halkın oy çokluğuyla kabul ettiğini iddia etmişti. Türkiye'nin haklı talepleri ve kendi tezinin zayıflığını gören Lord Curzon, bu defa meselenin doğrudan Irak Hükümeti'ni ilgilendirdiğini Musul'la ilgisinin sadece Irak'ın himayesinde olmasından dolayı olduğunu iddia etmeye başlamıştır.³⁴

Özel görüşmeler karşılıklı notalarla devam ederken; geleceği tartışılan halk, Türkiye'ye bağlı kalmak istediğini duyurmaya çalışıyordu.³⁵ Lozan'da, özel görüşmelerde her iki tarafta basın aracılığıyla dünya kamuoyuna Musul meselesindeki tezlerini ve kararlılıklarını göstermeye çalışmıştır. İngiltere, Türkiye'yi uzlaşmaya yanaşmayarak barışı tehlikeye atmakla suçlarken, Türkiye, Musul meselesindeki akli ve ilmi dayanaklarını anlatmıştır.³⁶ Türkiye, Musul'un tarihi, coğrafi, siyasi ve etnik bakımdan Türkiye'nin ayrılmaz bir parçası olduğunu ortaya koymuştur. İngiltere ise Türkiye'nin dayadığı harita ve istatistiklerin yanlış olduğunu, İngiltere'nin istatistiklerinin daha güvenli olduğunu iddia etmiştir. Meselenin sadece siyasi boyutunu dışa aksettirerek, Musul'u petrollerinden dolayı önemseydiğini gizlemeye çalışmıştır.³⁷ Meselenin asıl muhatabı olan Musul halkı ise iç ve dış basına yansıdığı şekliyle tercihlerinin Türkiye'ye bağlı kalmak olduğunu bütün gücüyle duyurmaya çalışmaktaydı.³⁸ Türkiye'nin en önemli dayanağı halkın arzusu idi. Bölgede halk oyuna gidilmesini, milletin kendi kaderini belirlemesini istemekteydi. Ancak İngiltere, meselenin başından itibaren, bu çözüm şeklini reddederek aslında sonucun İngiltere aleyhine olacağını göstermektedir. Buna karşılık meseleyi Türkiye'nin üyesi olmadığı kendi etkinliğindeki Milletler Cemiyeti'ne havale etme önerisinde bulunmuştur. Türkiye bu öneriyi reddederek, meselenin resmi görüşmelerde çözümünü istemiştir.³⁹

Musul meselesi 23 Ocak 1923 günü Lord Curzon'un başkanlığını yaptığı Arazi Komisyonu'nda görüşülmeye başlandı. İsmet Paşa, özel görüşmelerde olduğu gibi Türkiye'nin tezini etnik, siyasi, coğrafi, askeri, tarihi ve iktisadi açılardan ele alarak delilleriyle anlattı. İsmet Paşa, Lord Curzon'un sık sık sözünü keserek etkilemeye çalıştığı bu konuşmasında İngiliz tezinin sağlam temellere dayanmadığını ortaya koymuştur. Özellikle nüfus meselesinde İngiltere'nin iddia ettiği rakamların güvenilir olmayacağı, vilayetin ancak bir kısmını dolaşabilen birkaç memurun vilayetin nüfusunu tespit imkanı olmadığı açık bir şekilde görülmüştü. Türkiye'nin son istatistiklerine göre vilayetin yerleşik nüfusu, 503.000 civarında idi. Bunun dışında 170.000 civarında Türkmen, Türk ve Arap aşireti yılın belli dönemlerinde vilayette bulunmaktaydı.

MUSUL MESELESİ

Yerleşik nüfusun dağılımı ise şöyle idi: 140.960 Türk, 23.830 Kürt, 43.210 Arap, 18.000 Yezidi, 31.000 gayrimüslim.⁴⁰ Buna göre nüfusun beşte dördünde fazlaları Türk ve Kürtlerden, beşte biri de Arap ve gayrimüslimlerden oluşuyordu. İngiliz istatistikleri doğru kabul edilse bile Türk ve Kürt nüfusun yanında diğer unsurların azınlıkta olduğu görülmekteydi. İngiltere'nin ortaya koyduğu istatistiklere göre vilayette 65.895 Türk, 452.720 Kürt, 185.763 Arap, 62,225 Hristiyan, 16.885 Yahudi yaşamaktaydı.

İsmet Paşa Türkler ve Kürtler arasındaki tarihi ve kültürel bağları, kader birliğini ve kendi istekleriyle Türkiye'yi seçen Kürtlerin TBMM'de gerçek temsilcilerinin olduğunu anlatmaya çalışmıştır. İngilizlerin bölgede yayınladıkları bildirilerin dahi Türkçe olduğunu ve bildirilerde yer alan olayların da halkın Türkiye ile bağına (Araplar da buna dahil) İngiliz mandasını istemediğini gösterdiğini ifade etmiştir.

İsmet Paşa'nın dile getirdiği Türk tezinin devamını özetlemek gerekirse, Türkiye üçüncü devletler arasında yapılmış olabilecek anlaşmaları hukuken geçerli görmemektedir, dolayısıyla Musul vilayeti de İngiliz-İrak mandaterliğinde değildir. Gerçekte bu konuda halk özgür iradesiyle karar vermemiştir. Musul'un Akdeniz limanlarıyla bağlantısı ancak Anadolu üzerinden gerçekleşebilir. Ekonomisi ve güvenliği de Türkiye'ye bağlı kalmasını gerektirmektedir. Aynı şekilde Türkiye'nin Doğu'daki güvenliği de buna bağlıdır. Ayrıca, İngiltere Mütareke'yi imzaladıktan sonra işgal ettiği Musul'u Türkiye'ye iade etmelidir.⁴¹

İngiltere adına söz alan Lord Curzon, İngiltere'nin Musul'u Mondoros Mütarekesi'ni imzaladıktan sonra işgal ettiğini göz ardı etmiştir. Curzon, İngiltere'nin Irak'ta mandater devlet olma sıfatıyla Musul'daki işgalinin hukuki bir temele dayandığını iddia etmiştir. İngiltere bu iddiaya göre San Remo'da Irak'ta mandater Devlet olma hakkını almıştır. 1921'de yaptığı halk oylaması sonunda halk Emir Faysal'ın krallığını onaylamıştır. Faysal'la İngiltere'nin anlaşmasına göre İngiltere ve Irak hükümetleri Irak ülkesinden toprak vermemek, kiralamamak kararı almıştır. Buna göre İngiltere'nin Arap milleti, Arap Kralı ve milletler Cemiyeti'ne karşı sorumluluğu vardır. İngiltere, Türkiye'nin ortaya koyduğu akli ve ilmi delillerin güçlülüğü karşısında mandaterlikten doğan hukuki hakkından bahsetmeye başlamıştır. Daha sonra Milletler Cemiyeti Meclisi'nce görevlendirilerek Musul'da incelemelerde bulunan "Musul Tahkik Komisyonu" raporlarında da yer alacağı gibi Musul hukuki açıdan Türkiye'nin bir parçası idi. İngiltere'nin bu topraklar üzerinde herhangi bir hakkı bulunmuyordu.

İngiltere sorumluluklarının Irak Devleti ve Arap milletine karşı olduğunu söylerken, kendi istatistiklerinde de açıkça görülen nüfusun çoğunluğu Türk ve Kürtleri gözardı etmiştir. Ayrıca Türkleri saldırgan bir millet olmakla itham ederek, Musul gibi askeri-stratejik önemi olan bir yeri elinde tutan Türkiye'nin "Arap Devletini" yok edeceğini iddia ediyordu. Türkiye Misak-ı Milli sınırlarının dışında bir toprak talebinde hiçbir zaman bulunmamışken İngiltere kendi Doğu politikasını Türkiye'ye mal etmek isteyen bir tavır içerisindeydi. Yine Musul'da yaşayan Türklerin, Türkiye'deki Türklerle ilgisinin bulunmadığını iddia etmekteydi. Bu konuda Musul Tahkik Komisyonu tarafından reddedilecektir.⁴²

Lord Curzon, son olarak petrol meselesine değinmiştir. İngiltere'nin Musul petrolleriyle ilgili olmadığını, asıl Türkiye'nin petrol kaynaklarından dolayı Musul'u istediğini iddia etmiştir. Curzon böylece Musul meselesinin İngiltere açısından asıl değerini gizleyerek dünya kamuoyunu etkilemeye çalışmıştır.

Resmi görüşmelerin ilk celsesinde tarafların özel görüşmelerdeki taleplerinden taviz

MUSUL MESELESİ

vermeyecekleri belli olmuştu. Türkiye, haklı olduğu bir davada, sonucundan endişe duymaksızın Bölgede halk oyuna başvurma önerisini tekrarladı. Lord Curzon, Türkiye'nin önerisini Musul halkını küçümseyerek reddetti.⁴³ Emir Faysal'ın Kral ilan edilmesinde oyuna başvurduğunu iddia ettiği halka bu defa güvenmeyen İngiltere, halkın Türkiye'yi tercih edeceğini bilmektedir. Ancak bu konu konferansa katılan diğer üyelerce dikkate alınmadı.

Lord Curzon'un önerisi meseleyi tarafsız bir kurum olan Milletler Cemiyeti'ne havale etmektir. O'na göre Türkiye kendinden bu kadar eminse, bu çözüm şeklini kabul etmeliydi. İngiltere, Meseleyi Milletler Cemiyeti'ne götürmek isterken, Türkiye'nin uluslararası ortamdaki yalnızlığını gözönüne almıştı. Buna karşılık Milletler Cemiyeti'nin etkin üyesi olarak meseleyi istediği gibi çözümleyeceğini düşünmüştür. Başta Fransa olmak üzere, İtalya ve Japonya da İngiltere'yi desteklediler.⁴⁴

Lord Curzon'u barışın uzamasıyla meydana gelebilecek herhangi bir olaydan İsmet Paşa'yı sorumlu tutacağını söyleyerek Türkiye'yi dünya barışını tehlikeye atan Devlet durumuna düşürmek istedi. Bu durumda Milletler Cemiyeti Sözleşmesi'nin 11. maddesine göre İngiltere'nin tek yanlı olarak başvuruda bulunacağını ifade etti.⁴⁵

İngiltere, Türkiye'nin basına yansıyan kararlılığını, Musul için gerekirse savaşı göze alabileceğine dair haberleri Milletler Cemiyeti'ne başvururken gerekçe göstermiştir.⁴⁶ 25 Ocak 1923'te Lord Curzon Milletler Cemiyeti'ne başvurarak, Musul meselesinin bir an önce ele alınmasını istemiştir.⁴⁷ 30 Ocak 1923'te Milletler Cemiyeti'ndeki İngiliz temsilcisi Lord Balfour konseyi "barışa karşı yöneltilen tehdidi önlemeye" çağırmıştır. Milletler Cemiyeti Sözleşmesi'nin 17. maddesine göre Türkiye Cemiyet'e geçici üye olarak tanınacaktı. Milletler Cemiyeti Başkanı M. Viviani ise Türkiye'nin diğer üyeler gibi eşit işleme tâbi tutulacağını açıklamıştır.⁴⁸

31 Ocak 1923 günü İngiltere, Fransa ve İtalya temsilcilerinin hazırladığı anlaşma projesi Türk heyetine özel olarak iletilmiştir. Musul meselesinin çözüm önerisine Milletler Cemiyeti Meclisi'nin vereceği karara göre tespit edilecek sınır Türk-Irak sınırını meydana getirecekti.⁴⁹ İsmet Paşa bu teklife itiraz ederken, Ankara'nın görüşünü istemiştir. Hükümet, İsmet Paşa'ya, Musul meselesinin çözümünü her türlü baskıdan uzak olarak halkın oyuna bağlı olduğunu, petrol konusunun görüşülebileceğini bildirmiştir. Ankara'dan gönderilen talimatta, İngiltere'nin Musul petrolerinden "İngiliz kapitalistlerinin ihtiraslarını tatmin için" savaşa sürüklediklerini iyi bir propaganda ile ABD ve Avrupa kamuoyuna duyurulması isteniyordu. Türk heyetine, verilecek cevabi projenin kabul edilmemesi halinde Ankara'ya dönmesi de bildirilmişti.⁵⁰

2 Şubat 1923 günü Lord Curzon'un davetiyle toplanan müttelikler, İsmet Paşa'nın 1 Şubat 1923 tarihli muhtırasını değerlendirdiler. İtalya ve Fransa temsilcileri, meselenin Milletler Cemiyeti'nin gözetiminde halk oyuna başvurularak çözülmesine bu defa olumlu baktılar. Ancak Lord Curzon, meselenin artık Milletler Cemiyeti'ne bırakıldığını, İngiliz hükümetinin dışında bir mesele olduğunu ileri sürerek reddetti.⁵¹

Türkiye barışı engelleyen taraf olmak istememişti. Sonunda, Musul meselesinin çözümünde İngiltere'nin "görüşüne yaklaşan bir adım attı." İsmet Paşa 4 Şubat 1923 tarihli bir mektupla, barışın sağlanabilmesi için Musul Meselesi'nin konferans programından çıkarılarak bir yıl içinde Türkiye ve İngiltere arasında çözümlenmesini önerdi. İngiltere aynı gün Milletler Cemiyeti Meclisi'nde bir yıldan önce "Türk Irak sınırı meselesinin" ele

MUSUL MESELESİ

alınmasını istedi. Türkiye'nin söz konusu yaklaşımına rağmen konferans aynı gün kesintiye uğramış, diğer birçok mesele de halledilememiştir.⁵² Türkiye'ye dönüş yolundaki İsmet Paşa, Türkiye'nin barış görüşmelerindeki kesinti nedeniyle savaş ihtimalinden kaygılıdır. Başbakan Rauf Bey'e çektiği telgrafta da bunu açık bir şekilde göstermiştir. Her ihtimale karşı orduyu hazır bulundurmakla birlikte, kamuoyuna da savaş endişesini yaratmamaya ve özellikle İngilizlerle mücadeleden kaçınılmasına dikkat çekmektedir. M.Kemal Atatürk'ten de konuyla yakından ilgilenerek, duruma hakim olmasını rica etmekteydi.⁵³

Ankara'ya dönen İsmet Paşa, 21 Şubat 1923 günü TBMM'nin gizli celsesinde Lozan'daki görüşmeler hakkında bilgi verdi. Musul meselesi ile ilgili olarak özel görüşmeler, karşılıklı notalar, İngiltere'nin kamuoyuna Türkiye aleyhine yönlendirme çabası, petrolle ilgili tarafların tavrını geniş bir şekilde anlatmıştır. Musul meselesini Arazi Komisyonu'na getiren İngiltere'nin Fransa'yı ilgilendiren Suriye sınırı ve İtalya'nın elindeki 12 Adalar konusuyla birlikte Musul'u da ele alarak müttefiklerin desteğini sağlamak gayretinde olduğunu izah etti. Türkiye'nin Musul meselesini diğerlerinden ayırarak İngiltere'nin bu taktiğini, mesele üzerine yoğunlaşarak sonuçsuz bırakmaya çaba sarf ettiklerini anlatmıştır. İsmet Paşa, İngiltere'nin Türkiye'nin Musul meselesindeki ısrarı üzerine konferans kesintiye uğradı propagandasıyla kamuoyunu Türkiye aleyhine çevirmesini engellemek amacıyla bir çözüm önerisinde bulduklarını belirtti.⁵⁴ İsmet Paşa'dan önce konuşan Başbakan Rauf Bey'in sözlerinden hükümetin İsmet Paşa'yla görüş birliğinde olduğunu anlaşılmakta idi.

İsmet Paşa'nın konuşmasından sonra, Meclis'te oldukça sert tartışmalar başlamıştır. Tasarıya karşı olan milletvekilleri Musul meselesinin bu şekilde çözümünü Misak-ı Milli'den taviz vermek olarak değerlendirmekteydi. Öyle ki hükümetin hatta meclisin istifasının gerektiğini ileri süren milletvekilleri vardı. Erzurum Milletvekili Hüseyin Bey, ".... Arkadaşlar bir teklifim var. Gerek Heyet-i Vekile gerek Büyük Millet Meclisi, Misak-ı Milli'den zerre kadar fedakarlık ederse, İcab-ı namus ve millet için çekip gitmelidir" diyordu.⁵⁵

Söz alan milletvekillerinin eleştirilerindeki ortak noktaları Lozan'da Türk Heyeti'nin politik beceriden yoksun olduğu, özellikle İsmet Paşa'nın, yetkilerini aştığı Misak-ı Milli'den taviz verildiği ve hükümet tarafından Meclis'e yeterli bilgi verilmediği şekilde özetlenebilir.

Milletvekillerinin birbirinden sinirli ve heyecanlı konuşmalarıyla Meclis'in karıştığı bir anda söz alan Başbakan Hüseyin Rauf Bey, milletvekillerini sakinleştirmeye çalışmıştır. Rauf Bey'e göre proje incelenmeden karar verilmemelidir. Misak-ı Milli ihlâl edilmemiştir. Proje uygun bulunmadığı takdirde savaş kararı veya uygunluğu kabul edilirse barış ve savaş arasındaki farkın çok iyi değerlendirilmesi gerekmektedir. Başbakan, sözlerinin devamında Türkiye'nin askeri durumunun değerlendirilerek, ordunun savaş tercih edildiğinde yeterli olacağı sonucuna vardıklarını belirtmişti. Ancak savaşa girmeden, barışı sağlamak için mümkün olanın yapılması gerektiğini, savaşın sonuçlarından emin olmadığını da dile getirmiştir.⁵⁶ Rauf Bey daha sonra yirmi kadar milletvekilinin sorularını cevaplamıştır.

Tartışmaların seyri üzerine M. Kemal Atatürk söz alma ihtiyacı duymuştur. Atatürk'ün konuşması özetlemek gerekirse: Mevcut şartlarda meseleyi Türkiye'nin daha güçlü olduğu bir zamana bırakmak uygun olacaktır. Ancak bu Musul'dan vazgeçmek anlamına gelmemektedir.⁵⁷ Öncelikle barış gerçekleştirilmelidir. Bu anda halletmeye çalışmak Türkiye'nin karşısına İngiltere'den başka Fransa, İtalya, Japonya gibi dünya devletlerini çıkaracaktır. İlerde çözümsüzlük halinde Türkiye'nin karşısında yalnız İngiltere olacaktır ve bu da çıkarlarına uygundur. Atatürk, Musul'u savaş yoluyla almanın hemen mümkün

MUSUL MESELESİ

olabileceğini, ordunun bu güce sahip olduğunu belirterek bu konudaki orduya güvenini de ortaya koymuştu. Ancak savaşa girmenin “mahsurlarını” göz önüne almak gerektiğini de izah etmiştir.

Atatürk ve hükümet, Milli Mücadele’den yeni çıkmış bir Türkiye için, İngiltere açısından bu kadar önemli olan bir bölgede savaşmanın, elde edilenlerin kaybıyla sonuçlanabileceğini göz ardı etmemiştir. M. Kemal Paşa’nın buradaki değerlendirmesinde devletlerin, yeni çıkarlar elde etmek için Türkiye’ye karşı harekete geçebilecekleri ihtimalini iyi hesaplamıştı. Nitekim, konferans devam ederken Lozan’daki Yunanistan temsilcisi Türkiye’nin Musul’a silahlı mücadelede bulunmasını destekleyerek, Trakya’da kendilerinin rahat hareket etme fırsatı bulabileceğini düşünmüştür. Barış imzalama süresi ne kadar gecikirse bir o kadar Türkiye’nin aleyhine olacaktı. İstanbul ve Boğazların güvenliği de önemli öncelikler arasındaydı.

Mesele 3 ve 4 Mart 1923 tarihli gizli celselerde de tartışılmıştı. 4 Mart 1923 tarihli görüşmelerde çok sayıda milletvekili söz almıştı. Konuşmaların özünde meseleyi Milletler Cemiyeti’ne havale etmenin, Musul’u İngilizlere vermeyi kabul etmekle aynı anlama geleceği endişesi oluşturuyordu. Meclis’te ikinci grup milletvekillerinden Erzurum Milletvekili Hüseyin Avni Bey Milletler Cemiyeti’ne güvensizliği “Efendiler, Cemiyet-i Akvam İngiliz şurasından başka bir şey değildir”⁵⁸ sözleriyle dile getirmiştir. Hüseyin Avni Bey, Mısır ve Kıbrıs örneklerini vererek İngiltere’nin bugün vermeye razı olmadığı Musul’u gelecekte de vermeyeceğini ileri sürüyordu. M. Kemal Atatürk’e hitaben “. Paşa ordunun başına otur, başka işin yoktur. Mukaddes tanıdığın işi ben de tanıyorum. Ben de seninle çömez olarak çalışayım. Fakat Başkomutanlık vazifeni ifa et ve hudutlara bayrağını rekzet...” sözleriyle meselenin savaşmaktan başka çaresi olmadığı kanaatini ifade etmiştir. İsmet Paşa’yı da kazanılan zaferin büyüklüğüyle denk bir barış imzalama başarısını göstermemekle itham ettiği gibi⁵⁹ daha ileri giderek İsmet Paşa’yı “Musul’u satmakla” suçlamıştır.

5 Mart 1923 günü yapılan görüşmelerde de yine İsmet Paşa hedef alınmıştır.⁶⁰ İzmit Milletvekili Sırrı Bey, Lozan’a giden heyete Meclis’in Misak-ı Milli’den taviz vermemek kaydıyla yetki verdiğini ancak İsmet Paşa Misak-ı Milli’yi yanlış anladığını söylemiştir. Sırrı Bey, Misak-ı Milli’den fedakarlık yapanın cezalandırılması gerektiğini ileri sürmüştür.

Bundan sonra söz alan Rauf Bey, Musul meselesinde Hükümet olarak en az konuşmacılar kadar hassas olduklarını vurgulayarak, milletvekillerini daha makul davranmaya çağırmıştı.

Rauf Bey’den sonra söz alan Menteşe Milletvekili Tefik Rüştü Bey, sakin, daha akılcı metotlarla çözüm önerilerini de içeren bir konuşma yapmıştır. Ona göre İngiltere Türkiye’ye karşı bir “müstemele sulhu” dayatmaktadır. Türkiye bunu kabul etmemek için, savaşı tercih edecektir. Ancak savaş istemeyen dünya kamuoyuna karşı barış için bir adım atmalıdır. Ayrıca Türkiye’nin savaş halinde başarı oranı yüzde otuzdur. Barış için Türkiye’nin temkinli ve kabul edilebilir bir öneride bulunması gerekmektedir.

6 Mart 1923 günü söz alan Erzurum Milletvekili Durak Bey, Lozan’a giden heyetin Meclis’ten yetki almadan bir çözüm projesi vermeleri ve bazı konulara “evet dedikleri” gerekçesiyle, görüşmelere aynı heyetin gönderilmemesini istemiştir. Milletler Cemiyeti’ne güvenmediğini, meselenin bir an önce çözülmediği takdirde ilerde daha karışık bir hale geleceğini ileri sürmüştür. İngiltere’nin maddi vaadler ve propaganda yoluyla halkı etkileyerek Doğu Anadolu’da da olaylara neden olacağı endişesini dile getirmişti. Durak

MUSUL MESELESİ

Bey, meseleyi bir yıl sonraya ertelerken, bu süre için de hiç olmazsa İngiltere'yle ortak bir idare edilmesini önermiştir.⁶¹

Bitlis Milletvekili Yusuf Ziya Bey, Musul'un Türkiye'nin ayrılmaz bir parçası olduğunu, şu çarpıcı sözlerle dile getirmiştir. "Arkadaşlar bir insanı ikiye bölmek veyahut herhangi bir parçasını ayırmak nasıl mümkün değilse, Musul'u Türkiye'den ayırmak da öylece mümkün değildir, Musul'suz sulh etmek, sulhun ferdasında Anadolu-i Şarki de mühim bir cephe hazırlamak demektir." Yusuf Ziya Bey hiç olmazsa Süleymaniye ve Kerkük'ü alarak "Türk-Kürt vahdetini" sağlamanın Türkiye'nin geleceği açısından önemini üzerinde duruyordu.⁶²

Konuşmaların bir yere varmadığı ve uzaması üzerine söz alan Atatürk, meselenin iyi ve kötü yanlarıyla ortaya konduğunu, Meclis'teki samimi ortamdaki konuşmaların dışarıya başka şekilde aksedebileceğini, bu nedenle uzatmanın gereksiz olduğunu belirtmiştir.⁶³

M. Kemal Paşa; "Böyle bir sulh projesini bizim için kabul etmek mümkün değildir. Çünkü doğrudan doğruya istiklâlimizi muhtel şeraiti ihtiva etmektedir" sözleriyle anlaşma tasarısının kabul edilmeyeceğini belirtti. Ardından, İtilaf devletlerinin bu şartları kabul ettirmek için zorladığı takdirde Türkiye'nin savaşmak zorunda kalacağını ancak bu noktaya gelmeden önce mümkün olduğu kadar savaştan kaçınmak gerektiğini sözlerine eklemiştir.

Atatürk'ün üzerinde durduğu asıl konu, "hayati" olan idari, siyasi, mali ve iktisadi meselelerde Türkiye'nin isteklerini kabul ettirmesiydi. Musul meselesinden vazgeçmek değil ama ertelemek Türkiye'ye öncelikli isteklerini kabul ettirmek imkanı verecektir. Bu öncelikler de kendi sözleriyle "Millet ve memleketin kurtuluşunu ve istiklalini tamam ve emin olarak istihsal etmek"tir.⁶⁴ Atatürk bu prensipler dahilinde Hükümetin vereceği talimatla, Temsil Heyeti'nin barış görüşmelerine devam ettirmesinden yana olduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca, Lozan Temsil Heyeti'nin üzerine düşeni "mükemmel bir surette" yaptığını, bu heyetin (meclisinde manen destek vererek, görevinin devamına taraftar olduğunu belirterek, Meclis'teki eleştirilere karşı İsmet Paşa başkanlığındaki heyeti savunmuştur.

Atatürk Meclis'in bir an önce karara varması gerektiğini "sulh yapılacaksa bir an evvel yapılsın, olmayacaksa aldanmayalım tedabir-i askeriyemizden geri kalmayalım" sözleriyle dile getirmiştir. Saruhan Milletvekili Reşat Bey ve 131 milletvekilinin imzasıyla verilen önergeye kendisinin de katıldığını, ülke menfaati ve barış için kabul edilmesini uygun bulduğunu belirterek sözlerini tamamlamıştır.

Uzun tartışmalardan sonra söz konusu önerge oylamaya sunulmuş ve 170 oyla kabul edilmiş ve⁶⁵ karar resmi bir tebliğ halinde yayınlanmıştı. Buna göre TBMM, hükümete "mali, iktisadi, idari meselelerde hayat ve istiklal haklarımızın temini şartıyla" barış görüşmelerine devam etme yetkisi vermiştir. Böylece Musul meselesini ileri bir tarihte çözmeyi de kabul etmiştir.⁶⁶

TBMM'deki konuşmalardan sonra genel olarak iki görüş ortaya çıkmıştı. Başta Mustafa Kemal Atatürk ve hükümet üyeleri "hayati" olarak nitelendirilen siyasi, iktisadi, mâli, adli ve idari meselelerin öncelikle halledilmesi gerektiği görüşündeydiler. Musul'u savaşarak alma yolunun getireceği sonuçlarından emin olmak mümkün değildi. Boğazlar, Doğu Trakya ve İstanbul tehlikeye düşebilirdi. O halde barış için Musul meselesinde ertelemeye gitmek en doğru yol olacaktı. Problemlerini çözmüş güçlü bir Türkiye Musul meselesine daha güvenli ve kararlı bir şekilde eğilebilirdi. meclis'te oldukça yaygın görülen diğer bir görüş ise Musul

MUSUL MESELESİ

Meselesi'nin çözümünü hiçbir şekilde ertelememek gerekirse savaş yoluyla halletmek gerektiği idi. Bu görüşteki milletvekilleri meseleyi erteleyerek yapılan barışı Misak-ı Milli'den taviz vermek olarak nitelendirmekteydiler. İngiltere'nin propaganda, diplomasi ve maddi gücünü kullanarak istediği çözüme ulaşacağını düşünüyor Milletler Cemiyeti ve İngiltere'ye güvenmiyorlardı.

TBMM'deki tartışmaların benzeri İngiliz Parlamentosu'nda da yaşanmıştır. Bazı milletvekilleri Lord Curzon'u meclisten onay almadan hareket etmesinden dolayı tenkit etmişlerdi. Acerington Milletvekili Charles Burton, Lord Curzon'un Orta Doğu siyasetini kendi deyimiyle "...su götürmez şekilde emperyalist bir hareket.." olarak değerlendirmiştir.⁶⁷ Yeovil Milletvekili Aubrey Herbert te Lord Curzon'u konferansta Türk Heyeti'ni "Sakarya'dan önceki Türkler sanarak" konuştuğunu söyleyerek tenkit etmiştir. 15 Şubat 1923'te Avam Kamarası'nda konuşan Harward Bury, Rusya'nın Musul'u istemek için Türkiye'yi desteklediği ve zorladığını iddia etmiştir. O'na göre müstemlekelerindeki müslümanlar da Türkiye'ye uygulanan politikadan rahatsızdır. Ayrıca İngiltere'nin Türkiye'yle bir an önce barış yaparak ekonomik ilişkilerini düzenlemesi gerekmektedir.⁶⁸

Konuşmalardan anlaşıldığına göre, Türkiye Lozan Konferansı sırasındaki gelişmeleri ve kararlarını TBMM'de görüşürken, İngiltere büyük bir gizlilik içinde meseleyi birkaç yetkiliyle görüşmeyi tercih etmiştir. Aynı zamanda Türkiye'nin tavrını ve aldığı kararları anında haber akarak politikasını belirlemiştir. Daha da önemlisi konferans kesintiye uğradığı sırada TBMM'deki gizli celse görüşmeleri de İngiltere tarafından öğrenilmişti.⁶⁹ Buna dayanarak, İngiltere Başbakanı Bonar Low, görüşmeler esnasında, Türkiye'nin "iyi şartlarda yeni bir hayata başlamak için" anlaşma fırsatını kaçırmayacağını umduğunu söylemekteydi.

Devlet Bakanı, Ronald Mc Neill ise Curzon'u savunarak, İngiltere'nin yeterli gücü olmasına rağmen savaşı istemediğini ortaya koymuştur.⁷⁰ İngiliz yetkililer arasında da ikili bir görüş hakimdi, bir kısım parlamenter, Musul meselesi yüzünden barışın ertelenmesini ülkenin çıkarları açısından sakıncalı bulup hükümeti eleştirirken, hükümet ve hükümete yakın çevreler de Türkiye'nin söz konusu şartlarda Musul için savaşı göze alamayacağını hesaplayarak, İngiltere'nin tezinde ısrar etmesinden yana idi. İngiliz yetkilileri savaşı ihtimal dahilinde görmüyor, bu konuda tabiri caizse blöf yapıyordu.

İngiltere bu psikoloji içindeyken Türkiye'nin barış tasarısını almıştır. Tasarıyı 21 Mart 1923'te müttefikleriyle yaptığı görüşmede değerlendirdikten sonra, konferansın 23 Nisan 1923'te yine Lozan'da toplanmasına karar verilmiş ve Türkiye'ye bildirilmiştir.⁷¹

İsmet Paşa tarafından müttefik devletlere gönderilen anlaşma tasarısında Musul meselesi ile ilgili bölüm "Türkiye ile Irak arasındaki sınır, işbu anlaşmanın yürürlüğe girmesinden itibaren başlayarak, 12 aylık bir süre içinde Türkiye ile İngiltere arasında dostça bir çözüm yoluyla tespit edilecektir. Antlaşmaya varılamazsa, anlaşmazlık Milletler Cemiyeti Meclisi'ne götürülecektir" şeklindeydi.⁷²

24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Barış Antlaşmasınının 3. maddesinin 2. fıkrası gereğince Musul hakkındaki kararda, Türkiye'nin bir yıllık süre önerisi dokuz aya indirilmişti. Ayrıca, Türkiye'nin önerisinden farklı olarak Anlaşma'da "sınır çizgisi konusunda alınacak kararı beklerken, Türk ve İngiliz hükümetleri kesin geleceği (kaderi) bu karara bağlı olan toprakların şimdiki durumunda herhangi bir değişiklik yapacak nitelikte hiçbir askeri yada başka bir harekette bulunmamayı karşılıklı olarak yükümlenirler." hükmü yer almıştı.⁷³

MUSUL MESELESİ

Musul'un mevcut statüsünü korumak için duyarlılık göstererek, yukarıdaki hükmün anlaşmada yer almasını isteyen İngiltere buna riayet etmemiştir. Antlaşmanın imzalanmasından bir ay sonra (23 Ağustos 1923) Süleymaniye'yi bombalamıştır.⁷⁴ Ayrıca Musul bölgesindeki Hıristiyan kabileleri Türkiye'ye karşı silahlı saldırılarda bulunmaları için yönlendirerek olaylara neden olmuştur. Türkiye her iki hadisede de İngiltere'yi Lozan Antlaşması'nı ihlâl ettiğinden dolayı protesto etmiştir.

Lozan Barış Konferansı'ndan Sonra Musul Meselesi

Lozan Antlaşması'na göre Musul meselesinin Antlaşma'nın yürürlüğe girmesinden itibaren başlayan dokuz aylık süre içinde halledilmesi gerekiyordu. Ancak İngiltere, sürenin 5 Ekim 1923'ten itibaren başlamasını istedi. Yapılan görüşmelerin sonunda konferansın Mayıs 1924'te İstanbul'da toplanmasına karar verildi.

Haliç Konferansı'nda Türkiye'yi TBMM Başkanı ve İstanbul Milletvekili Ali Fethi (Okyar) Bey başkanlığında bir heyet temsil etmiştir. İngiliz Heyeti'ne ise Irak'ta yüksek Komiser olarak görev yapmış olan ve Musul meselesine son derece vakıf olan Sir Percy Cox başkanlık etmiştir.⁷⁵

Türk Heyeti'ne Süleymaniye, Musul ve Kerkük'ü Türkiye'ye bırakan bir sınıra karşılık, İngiltere'ye Musul petrollerinden ortaklık ve imtiyaz sağlanabileceği talimatı verilmişti.⁷⁶

Basına yansıyan haberlere göre Türkiye iyimser bir yaklaşımla, Musul'un Türkiye'ye bırakılacağını ümit etmekteydi.⁷⁷ Öyle ki Muş Milletvekili Kadri Bey, gazetecilerin bir sorusuna verdiği cevapta, İstanbul konferansının formaliteden ibaret olduğunu Musul'un Türkiye'ye iade edileceğini ileri sürüyordu.⁷⁸ İngiliz basını ise İngiltere'nin politikasını değiştirmeyeceğini, Türkiye'nin Musul'la ilgisinin petrolden kaynaklandığını dolayısıyla petrolle ilgili isteklerini karşılayarak meseleyi çözeceklerini iddia ediyordu. Kısacası basına yansıyan bilgilerden, İngiltere'nin Lozan'daki isteklerinde ısrar edeceğini daha görüşmeler başlamadan ortaya koymakta idi.⁷⁹ Fransız, Tan Gazetesi ise 14 Mayıs 1924 günü Musul ve Hatay meseleleriyle ilgili yazısında "Times"ta yer alan İngiliz resmi görüşünün Türklerin görüşüyle tezat teşkil ettiğini yazmaktaydı. Gazete, İngiltere'nin birkaç yıl sonra bırakacağı bir toprak yüzünden Türklerle savaşı göze alamayacağını, İngiltere'nin aslında Musul'u "Turkish Petroleum imtiyazına fazla ümit bağlamasından" dolayı istediğini ileri sürmekteydi.⁸⁰

Haliç Konferansı 19 Mayıs 1924 günü çalışmalarına başlamıştır. Açış konuşmasını yapan Ali Fethi Bey, nüfus bakımından üçte ikisi Türk ve Kürtlerden müteşekkil olan vilayetin, coğrafi bakımdan da Türkiye'nin bir parçası olduğunu ilmi delillerle ortaya koymuştur. Buna karşılık İngiltere ve Fransa'nın 1910'da Sykes Picot Antlaşması'yla Musul'u Irak'ın değil Suriye'nin bir parçası olduğunu kabul ettiğini Sevres Antlaşması'nda ne Irak ne de Suriye'ye bağlamayıp özerk bir statü verilerek muhtar bir Kürdistan'a bırakmayı kararlaştırdıklarını hatırlatan Fethi Bey böylece Müttefiklerin Musul sınırlarını çıkarlarına göre değiştirirken, Türkiye'nin haklı olarak vatanının bir parçası olan bölgedeki isteklerini göz ardı ettiklerini dile getirmiştir. Musul'un Türkiye'den koparılamayacağını kesin bir dille tekrarlamıştır.⁸¹

İngiliz Heyeti Başkanı Sir Percy Cox, daha ilk konuşmasında İngiltere'nin meseleyi Milletler Cemiyeti'ne götürmek istediğini ortaya koymuştur.⁸²

MUSUL MESELESİ

Türk basınında İngiltere'ye karşı olan güvensizliği yansıtan yazılara rağmen, İngiliz gazeteleri Türkiye'nin İngiltere'yi artık dost bir devlet olarak görmesi gerektiği vurgulanıyordu.⁸³ Aslında Türkiye'de İngiliz hükümetinin olumlu yaklaşımda bulunacağını bekliyordu. Haliç Konferansı sırasında, İngiltere'de İşçi Partisi iktidardaydı. Söz konusu Parti, muhalefette iken Muhafazakar Parti'nin Türkiye'ye karşı daha ılımlı bir politika izlemesini savunmaktaydı. Başbakan Ramsey Mc Donald, muhalefette bulunduğu sırada (15 Ekim 1923'te) Türkiye ziyaretinde Musul meselesinde Türkiye'yi haklı gördüğünü ifade etmişti.⁸⁴ Bu sırada Lord Curzon'un Dışişleri Bakanlığı'nda olmaması da Türkiye'yi ümitlendirmişti.

Ancak daha ilk görüşmelerde İngiltere'nin Lozan'daki çizgisini daha da kararlı bir şekilde koruduğunu göstermiştir. Percy Cox, 21 Mayıs 1924 tarihindeki ikinci toplantıda İngiltere'nin Musul şehri de dahil Fırat nehrinin iki sahilinin Irak sınırlarına dahil edilmesi gerektiğini ileri sürmüştü. Ali Fethi Bey ise Musul'un Osmanlı idaresinde bulunduğu sıradaki Van vilayeti sınırlarının Türkiye'ye verilmesini, bu konudaki delil ve dayanakları yeniden uzun uzun anlatarak talebini tekrarlamıştır. Bunun üzerine görüşmelere üç gün ara verilmişti.

24 Mayıs 1924 günkü toplantı da İngiltere taktik değiştirip bu defa Musul vilayeti yanında Hakkari vilayetinin bir kısmını da isteklerine dahil etmiştir. Hakkari'den Musul'a göç etmiş olan Nasturiler için toprak talebinde bulunarak Türk Irak sınırını daha kuzeyden geçiren bir harita ortaya koymuştur.

İngiltere böylece Türkiye'nin kabul edemeyeceği bir istekte bulunarak meseleyi Milletler Cemiyeti'ne götürmek istemişti. Aynı zamanda Türkiye'den daha fazla toprak talebinde bulunarak, sonra vazgeçip Musul'u sağlama bağlamak taktiği uygulamış olmalıdır.⁸⁵ Bu konu görüşmelerin devamında ortaya çıkacaktır. Fethi Bey'in İngilizlerin talebini reddetmesi üzerine Percy Cox, ya teklifi olduğu gibi kabul ya da kendisi tarafından kabul edilebilecek bir teklif getirmelerini istemiştir. Toplantı yeni bir tarih belirlemeden sona ermiştir.⁸⁶

Görüşmenin bu safhasında, Musul halkı ve Türkiye kamuoyu Musul'un Türkiye'ye bağlanmasını istediklerini dile getiren beyannameler yayınlıyordu.⁸⁷

24 Mayıs'taki toplantıdan sonra Türkiye İstanbul'daki İngiliz Heyeti'ne Türkiye'nin sınır haritasını bir mektupla iletmışlerdi. İngiliz Heyeti haritayı hükümetine bildirerek görüşünü isteyeceğini belirtmiştir. Gerçekte tek amaç meseleyi Milletler Cemiyeti'ne götürmek için Türkiye'yi zorlamaktı. Yerli ve yabancı basına yansıyan yazılarda bu görüşleri yansıtmaktaydı.⁸⁸ 29 Mayıs 1924 tarihli Times Gazetesi, İngiltere'nin Irak Fevkalade Komiseri Sir Henry Devis'in Irak'ın hak ve isteklerinin hiçbirini İstanbul'da "feda" etmeyeceğini dair Faysal'a teminat verdiğini, Türklerin isteklerinin lüzumsuz olduğunu, meseleyi Milletler Cemiyeti'ne havale etmek gerektiğini ileri sürüyordu. Aynı gazete, İngiltere'nin sözünü yerine getirmek için savaşı göze aldığını ima etmekteydi. Daily Telegraph gazetesinde Türkiye'nin Musul vilayetinin Türklüğü ve savaş ihtimalinden bahsetmesinin Cox tarafından kabul edilmediğini ifade ederek, İngiltere'nin belirlediği yeni sınıra yer vermişti.⁸⁹

Bu sırada İtalya'da Türkiye Musul'u almak için askeri bir harekate girişirse kendisine St.Jean de Maureinne Antlaşması'yla vaadedilen Türk topraklarını işgal edeceği söylentileri yayılmaya başlamıştı. Bu durum Türkiye'de infial yaratmış ise de İsmet Paşa'nın Türk-İtalya ilişkileriyle ilgili bir beyanatıyla ortam sakinleşmişti.⁹⁰

MUSUL MESELESİ

İngiliz Heyeti bir hafta aradan sonra 3 Haziran 1924'te, İngiliz hükümetinden beklenen talimatın geldiğini yazılı olarak Ali Fethi Bey'e bildirmiştir. İngiliz hükümeti beklediği gibi meselenin Milletler Cemiyeti'ne götürülmesini istiyordu.⁹¹ Ali Fethi Bey İngiltere'nin cevabını Ankara'ya bildirdi. Ankara'nın talimatını beklerken İngiliz Heyeti Ali Fethi Bey'e gönderdikleri mektupla son bir toplantı yaparak tutanakların imzalanmasını istediler. Ankara'nın cevabını almadan meseleyi sabırsızca Milletler Cemiyeti'ne götürmeye çalışıyorlardı. Hatta basında İngiltere'nin şimdiden Milletler Cemiyeti'ne başvurduğu Cemiyet Meclisi'nin 11 Haziran 1924'te meseleyi görüşeceğine dair haberler yer almaktaydı.⁹²

Haliç Konferansı on günlük bir aradan sonra 5 Haziran 1924 günü son toplantısını yaptı. Ankara'dan Ali Fethi Bey'e gönderilen talimat, yeni bir görüşme ortamı hazırlayacak nitelikteydi. Ancak, İngiliz Temsil Heyeti tavrını değiştirmede ve Konferans anlaşma sağlanamadan dağıldı.⁹³ Sir Percy Cox, basına verdiği beyanatında "şimdilik bir anlaşma zemini bulunamasa da ileride belki gerçekleşecektir" diyordu. Türkiye'nin Musul'da halk oyuna başvurulması teklifini uygulama imkanı olmadığı için reddettiklerini ifade eden Percy Cox, Hakkari vilayetinden istedikleri toprakları da "Hıristiyanları da İngiliz mandasına bırakmak" amacıyla gündeme getirdiklerini söylerken, Musul'da yaşayan Türkleri ve Müslüman çoğunluğu görmezden gelmeye devam etmiştir.⁹⁴

İngiltere'nin Haliç Konferansı'nda uyguladığı stratejiyi özetlemek gerekirse: Öncelikle Musul'un tamamını mandası altındaki Irak sınırlarına dahil etmek. İkinci olarak Irak'ın kuzeyini savunmak için Hakkari vilayetinin bir kısmını Türkiye'den kopararak buraya Nasturileri yerleştirmek ve İslam unsuru ile Türkiye arasında bir tampon bölge oluşturmak. Son olarak, söz konusu taleplerini kabul ettiremezse, meseleyi Milletler Cemiyeti'ne götürmektir.

Daha önceki safhalarda olduğu gibi, bu dönemde de İngiliz kamuoyunda İngiltere'nin Musul meselesinde izlediği politikayı tenkit ettiğini görüyoruz.⁹⁵ Bölgedeki Türkler gibi Kürtlerinde Türkiye'ye bağlanmayı istediği ve halk oyuna başvurma'nın en iyi çözüm yolu olacağına dair görüşlere yer veriliyordu. Ayrıca, İngiltere'nin Irak'ta kaldığı sürece zarar edeceği ve Araplara güvenilemeyeceği de ileri sürülmekteydi. İngiliz kamuoyu özellikle savaş istemediğini ve savaş durumunda da Türklerle İngilizlerin savaşacağını bu konuda da Araplara güvenilemeyeceğine yer veriyordu.⁹⁶

Avam Kamarası'ndaki görüşmelerde de Irak'taki yönetimin, İngiltere'den maddi yardım ve askeri destek beklentisinden dolayı bütçeye yük olarak niteleyenler de yok değildi.⁹⁷ Ancak İngiltere'nin siyasi ve ekonomik anlamda o günkü ve gelecekteki hedeflerine ulaşabilmesi için Irak'taki manda yönetiminin devamı ve Musul'un da bu devletin sınırlarında olmasını gerektiriyordu.

İngiliz hükümeti, meseleyi Milletler Cemiyeti'ne götürerek, istediği sonuca ulaşmak için Haliç Konferansı'nı dünya kamuoyuna karşı hukuki bir basamak olarak görmüştü. Lozan Barış Antlaşması'nın Musul'la ilgili maddesi ikili görüşmeler için 9 aylık bir süre tanımaktaydı. Konferans dağılmış, belirlenen süre 6 Temmuz 1924'te sona ermişti, Türkiye'nin meselenin hâlâ ikili görüşmelerde çözülebileceğine dair inanç ve teşebbüsüne rağmen İngiltere 6 Ağustos 1924 günü Milletler Cemiyeti'ne başvurarak meselenin görüşülmesini istedi. İngiltere yaptığı başvuruda, Milletler Cemiyeti üyelerine verilmek üzere hazırladığı bir muhtıra da İngiltere'nin Lozan'daki özel görüşmelerden itibaren söz konusu ettiği iddia ve talepleri tekrarlamıştır.⁹⁸

MUSUL MESELESİ

Bu sırada merkezi Diyarbakır'da bulunan VII. Kolordu Komutanlığı'na, Edirne Milletvekili Cafer Tayyar Paşa atanmıştı. Cafer Tayyar Paşa'nın şahsi arşivinde bulunan notları arasında VII. Kolordu Komutanlığı'na atanması sırasında M. Kemal Atatürk'le yaptığı görüşmeyi anlattığı bölüm, Türkiye'nin Musul meselesini gerekirse savaşarak halletmeyi düşündüğüne işaret etmektedir.⁹⁹ Cafer Tayyar Paşa'nın görev bölgesi Hakkari ve Van'ı da içine alan Irak Sınırına kadar uzanan geniş bir sahayı içine almaktaydı.¹⁰⁰ Bu sırada bölgedeki Nasturiler İngilizler tarafından desteklenerek silahlandırılmışlardı.¹⁰¹ Buldukları bölgelere devlet memurlarının girmesine dahi izin vermiyorlardı.

İngiltere'nin Milletler Cemiyeti'ne başvurduğu sırada Nasturilerin isyanı başlamıştır. 7 Ağustos 1924 günü Hangediği'nde Hakkari Valisi Halil Rifat Bey ve yanında bulunan Jandarma Komutanı Binbaşı Hüseyin Bey ve bir jandarma birliğine saldırmışlardı. Valiyi esir alarak Jandarma Komutanı ve bazı erleri öldürmüşler ve isyan büyümüştü. Hükümet isyanı bastırma görevini VII. Kolordu Komutanına vermişti. İsyen 28 Eylül 1924'te bastırılmıştır.¹⁰² Cafer Tayyar Paşa, bu fırsatı değerlendirerek, harekatı Musul'a doğru sürdürmeyi düşünerek Ankara'nın onayını istemiştir.¹⁰³ Ancak, bu sırada Musul meselesi Milletler Cemiyeti'nde ele alınmıştı. Türkiye Musul'u hukuki yollarla alacağı ümidini taşımaktaydı. Dolayısıyla bu aşamada askeri bir harekatla Musul'a girmek Türkiye'yi zor duruma düşürebilirdi.

Milletler Cemiyeti'nde Türkiye'yi Haliç Konferansı'nda olduğu gibi Ali Fethi Bey başkanlığında bir heyet temsil etmiştir.¹⁰⁴ Türkiye'nin artık tek bir yolu vardı. O da Milletler Cemiyeti Meclisi'nde Musul vilayetinde halk oyuna başvurma kararını almayı sağlamaktı. Cenevre'ye gitmeden önce basına bilgi veren Ali Fethi Bey de Milletler Cemiyeti'nin adaletine güvendiğini, Musul'da halk oyuna gidilmesini ve vilayetin tamamının Türkiye'ye iadesini isteyeceğini açıklamıştı.¹⁰⁵

Milletler Cemiyeti Meclisi, Musul'la ilgili ilk toplantısını 20 Eylül 1924 günü yapmıştır. İlk olarak söz alan İngiltere Temsilcisi Lord Parmoor, görüşülecek konunun Musul'un geleceği değil, Türkiye- Irak sınırının tespiti olduğunu söylemişti.¹⁰⁶ İngiltere temsilcisi sınır meselesinin "plebisit"le çözülmeyeceğini ileri sürerek Türkiye'nin isteğini öncelikle reddetmiştir. İngiltere'nin önerisi bir komisyon kurarak Musul'a gönderilmesi ve incelemesine göre karar verilmesiydi. Daha sonra söz alan Fethi Bey, oradaki anlaşmazlığın niteliği üzerine Meclisin dikkatini çekerek Musul vilayetinin kaderinin söz konusu olduğunu, İngilizlerin isteğine uyararak Musul'a gönderilecek bir komisyonun halkın duygularını anlayamayacağını, halkın gerçek isteğinin anlaşılabilmesinin halkoyuna başvurmak olduğunu söylemiştir. Dünyada benzer meselelerin bu yolla çözüldüğünü hatırlattıktan sonra Türkiye'nin talebinin gerekçelerini irki, tarihi, stratejik nedenlere dayanarak ve yabancı kaynakları da örnekler vererek anlatmıştı.¹⁰⁷

Milletler Cemiyeti Meclisi'nin bir sonraki toplantısında raportör Brantry, İngiltere'nin Milletler Cemiyeti'nin vereceği kararı kabul ettiğini buna karşılık Türkiye'nin bu konudaki görüşünü açıklamadığını hatırlatarak Fethi Bey'den görüşünü bildirmesini istemiştir. Fethi Bey, Türkiye için Cemiyet'in hakemliğine başvurmanın Musul üzerindeki hakimiyet hakkından da vazgeçmek olmadığını, ancak yapılacak plebisitin sonucunu kabul edebileceğini söylemiştir.¹⁰⁸

Tarafların görüşlerini açıklamasından sonra Milletler Cemiyeti Meclisi, Musul Meselesini incelemek üzere bir komisyon kurma kararı aldı. Bağımsız üç üyeden oluşacak olan komisyon, bölgede araştırmalar yapacak, belgeleri inceleyecek ve Milletler Cemiyeti'ne

MUSUL MESELESİ

konunun çözümlüyle ilgili bilgi ve tekliflerini verecektir. İki taraf hükümette komisyona yardımcı olmak üzere danışmanlar tayin edebilecektir. Masraflar taraflarca karşılanacaktır.¹⁰⁹

Bu sırada Musul bölgesindeki İngiliz ve Türk birlikleri arasında sınır çatışmaları oluyordu. İngilizler Süleymaniye'deki Kürtlere maddi destek sağlayarak Erbil ve Kerkük üzerine sevk etmiş, kanlı olaylar meydana gelmiştir.¹¹⁰ İngiliz uçakları da sınır ihlâliyle Türk askeri noktalarına saldırmıştı. Türkiye'nin şikayeti üzerine, İngiltere Irak'taki birliklerine diplomatik açıdan olumsuzluk yaratacak hadiselerden kaçınmalarını bildirmişti. Türkiye olayı bir nota ile protesto etmiş, Türkiye'nin Londra Elçisi Zekai Bey de konuyla ilgili olarak İngiltere Başbakanı Mc Donald'la görüşmüştü.¹¹¹ Sınırdaki, olayların devam etmesi üzerine hükümet 16 Ekim 1924'te Milletler Cemiyeti sekreterine gönderdiği bir nota ile İngilizlerin Lozan'da belirlenen statüye uymadığını, uçak saldırılarıyla masum halka zarar verdiğini belirterek sınır ihlâli devam ederse Türkiye'nin alacağı tedbirlerden İngiltere'nin sorumlu olacağını bildirmişti.¹¹²

Bölgede durum gerginleşmişti. Bunun üzerine 29 Ekim 1924'te Brüksel'de toplanan Milletler Cemiyeti Meclisi geçici bir "sınır hattı" tespit etmişti. Tayin edilen bu sınır Milletler Cemiyeti'nin vereceği kararı etkilemeyecekti ve hemen hemen Musul vilayetini Hakkari vilayetinden ayıran eski vilayet sınırı idi.¹¹³

Mustafa Kemal Atatürk, 1 Kasım 1924'te TBMM'de yaptığı bir konuşmada, Türkiye'nin uluslararası ilişkilerini değerlendirmiştir. Bu konuşmasında Musul meselesinde Milletler Cemiyeti'nin adil davranarak, Türkiye'nin haklılığını göreceğine dair ümidini dile getirmiştir.¹¹⁴

Üçlü komisyon, Macaristan'dan Kont Teleki, Belçika'lı A. Yavlis ve İsveç'ten A. Wirsén'den oluşuyordu.¹³ Kasım 1924'te Cenevre'de toplanarak çalışmalarına başlamıştı. Komisyon tarafından Türkiye ve İngiltere'ye birer soru çizelgesi gönderilmişti. Türkiye soruların cevabıyla birlikte gönderdiği yazıda, Musul'da plebisit önerisini tekrarlamıştı.¹¹⁵

"Musul Tahkik Komisyonu" önce Londra'yı ziyaret etmişti. Burada İngiltere, Milletler Cemiyeti'nin Musul'a bir komisyon göndererek, İngiltere'nin plebisitten daha etkili olacağına inandığı yolun seçildiğinden dolayı memnuniyetini dile getirmiş, heyeti etkilemeye çalışmışlardır. Ancak komisyon başkanı, yetkilerinin Milletler Cemiyeti tarafından sınırlandırılmadığını gerekirse plebisit ya da başka bir çözüm yolu önerebileceklerini söylemiş, İngiltere endişelenmişti.

4 Ocak 1925 günü Ankara'ya gelen "Tahkik Komisyonu"na Türkiye'den de yardımcı üye olarak Türkiye eski Diyarbakır ve Yöresi Ordular Genel Müfettişi olan Cevad Paşa ve yardımcı olarak Nâzım ve tercüman olarak da Fettah Beyler katılmıştı.¹¹⁶

Heyet 16 Ocak 1925 günü Bağdat'a giderek çalışmalarına başlamıştı. Komisyona bir muhtıra sunan Kral Faysal, Musul vilayetinin Irak'a verilmesini istiyor ve Irak'ta yaptığı hizmetlerden bahsediyordu. Faysal, İngiltere'nin o güne kadar ki iddialarını neredeyse aynı cümlelerle tekrarlıyordu.¹¹⁷

"Musul Tahkik Komisyonu" çalışmalarında büyük güçlüklerle karşılaşmıştı. İngiltere Komisyonu etkilemek amacıyla kendisine taraftar teşkilatlar kurarak, bunun için büyük paralar harcamaktan kaçınmıyordu. Türkiye'nin daha öncede dile getirdiği gibi işgal altında

MUSUL MESELESİ

sağlam bir inceleme yapılmayacağını “Tahkik Heyeti”de görmüştü. Komisyondaki Türk heyetine uygulanan baskılar komisyon başkanı Kont Teleki’yi de rahatsız etmişti. Öncelikle, Tahkik heyetinde yer alan Fettah ve Nazım Beylerin Musullu olmalarından dolayı Irak vatandaşı oldukları iddiasıyla Komisyon’dan çıkmalarını istediler. Ancak Komisyon iki uzmanın sınır meselesi hallolmadan Irak vatandaşı sayılmayacaklarını söyleyerek reddetmiştir. Bu sırada Cevad Paşa’nın yaveri ve yardımcıları tel örgülerle çevrilmiş askeri barakalarda tutuluyor, serbest hareketlerine izin verilmiyordu. Cevat Paşa’nın şikayeti üzerine komisyon durumu yerinde tespit ederek müdahale etmişti. İngilizler, Türk heyetine halkın sevgi gösterilerinde bulunmasını engellemek için can güvenliklerini koruma bahanesini ileri sürmüşlerdir. Nitekim halk Türk heyetini görünce Türkiye’ye bağlılık ve sevgi gösterilerinde bulunmuştu. Irak hükümeti şiddet kullanarak halkını dağıtmaya çalışmıştı. Türkiye olayı İngiltere ve Milletler Cemiyeti nezdinde protesto etmiştir.¹¹⁸

İngiliz yetkililer ve Kral Faysal bir takım maddi vaatlerle, halkı kendi taraflarına çekmeye çalışmaktaydı. Musul’a giden Faysal, kaza ve köy ileri gelenlerini çağırılmış ve taltif ederek, hediyeler vererek etkilemeye çalışmıştı. Kendisine Kerkük müftüsü ve Erbil mutasarrıfı dışında itibar eden olmamıştı.¹¹⁹

Musul’da Türkiye’ye bağlı olan halk, “Musul İstihlas Komitesi adı altında teşkilatlanmış” Musul halkına ve Türk Heyeti’ne yapılan baskıyı protesto eden bir bildiri yayınlamıştı.¹²⁰ Buna karşılık Irak hükümetinin emriyle mahalli yöneticiler tarafınca “Milli Müdafâ Komitesi” adını taşıyan teşkilat kurmuşlardı. İngiltere lehine telgraflar göndererek gösteriler düzenlemişlerdi. Ancak bunun göstermelik olduğu Tahkik Heyeti tarafından anlaşılınca Irak hükümeti tarafından durdurulmuştu.¹²¹ İngiltere kamuoyu, sonuçtan endişe duyarak Musul Tahkik Komisyonu’nun tarafsız olmadığını ileri sürerek Türkiye lehine bir karar almalarını engellemek için yeni bir taktik geliştirmişti. Kont Tekeli’yi Türk taraftarı Belçikalı üyeyi ise Fransa’nın etkisinde olmakla itham ediyordu.¹²²

Tahkik Komisyonu, ağır kış şartlarında birbirinden ayrılarak çeşitli gruplar halinde araştırmalarını yapmışlardır. Mart ayının sonuna doğru çalışmalarını tamamlayan Tahkik Komisyonu 20 Nisan’da Cenevre’ye dönmüştür.¹²³

Tahkik Heyeti’nin ayrılmasından sonra bölgedeki olaylar devam etmişti. İngilizler halkı göçe zorlanmış, büyük tutuklamalar yapmıştı. Nasturiler Ahve, Amadiye ve Zibar kazalarının halkının üzerine gönderilmişti. İngiltere, Milletler Cemiyeti’nin karar arefesinde olduğu bir sırada halkın Türkiye’yi istemediği fikrini oluşturmak için çaba sarf etmiştir.¹²⁴

“Musul Tahkik Komisyonu” 16 Temmuz 1926’da hazırlamış olduğu raporu Milletler Cemiyeti’ne sunmuştu. Türkiye’nin başından beri savunduğu ve istediği halk oyuna başvurma meselesinde komisyon, uygulama zorluğu nedeniyle yapılamayacağı kanaatine varmıştı. Ancak plebisit yapılmasını prensipte reddetmemişti. Komisyon raporunda, Musul’un coğrafi sınırının Brüksel hattından geçmesi gerektiğini belirtiyordu. Musul’un bölünmemesi halkın çıkarlarına uygun olacaktı. Musul vilayetinde 500.000 civarında Kürt olduğu, bunların Türk ya da Arap değil başka bir ırk olduklarını ileri sürüyordu. Musul’un iktisadi olarak Irak’a bağlı kalması gerektiği görüşünde olan komisyon Musul’un gelecekteki alacağı durum ne olursa olsun Türkiye ile bir iktisadi anlaşma yapmasının zorunlu olduğunu belirtiyordu. Siyasi sonuç olarak Irak’ta Manda yönetiminin 25 yıl daha uzatılması ve Musul’un Irak yönetimine verilmesinin uygun olacağı belirtiliyordu. Ancak bunun için Kürtlere mahalli yönetimde yer verilmesi ve kültüre haklar tanınmasını

MUSUL MESELESİ

istemekteydi. Ancak manda süresi uzatılmayacak ve Milletler Cemiyeti'nin bölgedeki denetimi son bulacaksa, Kürtlere mahalli yönetimde yer verilmeyecekse o zaman Türkiye'nin yönetimini tercih edeceklerinden Musul'un Türkiye'ye bırakılması uygun olacaktı. İngiltere'nin Hakkari vilayetindeki iddiaları kabul görmemişti. Hazırlanan rapor çelişkilerle doluydu. Bir taraftan Türk hükümeti feragat etmediği takdirde Musul'un hukuken Türkiye'de kalacağı belirtilirken diğer yandan Musul'u 25 yıl daha İngiliz manda idaresine bırakıyordu. Şubat 1925'te meydana gelen Şeyh Sait isyanı da Türkiye'nin tezini zayıflatmıştı, Musul Tahkik Komisyonu üzerinde olumsuz etki yapmıştır.

Milletler Cemiyeti Meclisi'nde Komisyon raporu, 3 Eylül 1925 günü görüşmeye başlamıştır. Verilecek kararın hukuki vasfı konusunda anlaşmazlık çıkmıştı. Lozan Antlaşması'nda, sınırın Milletler Cemiyeti tarafından tespit edeceğine dair bir hüküm yoktu. Meselenin Milletler Cemiyetine havale edilmesi söz konusu idi. Milletler Cemiyeti sözleşmesinin 5. maddesine göre bir karar alınabilmesi için Türkiye'nin de oy kullanması gerekiyordu. Oybirliği gerektiğinden bu şartlarda İngiltere'nin lehindeki bir kararı Türkiye onaylayacak 15. maddesi ise Meclis'e kesin karar verme yetkisi vermiyor, alınacak kararların tarafların oyları hariç olmak üzere oybirliğiyle alınacağını öngörüyordu.

Milletler Cemiyeti Raportörü Uden, İngiltere temsilcisi Lord Parmoor Milletler Cemiyeti kararlarınakayıtsız şartsız kabul edip etmeyeceğini sorarak olumlu cevap almıştı. Fethi Bey ise aynı soruya plebisit yaparak halkın oyu alındığı takdirde evet demişse de, İngiltere'nin kabul ettiğini Türkiye'nin de etmesi gerektiğini baskıyla kabul ettirmeye çalışmışlardı. Fethi Bey yetkilerini aştığı gerekçesiyle görevden alınarak Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey Cenevre'ye gönderilmişti. Milletler Cemiyeti Meclisi, bu sırada komisyon raporunu onaylamış, sıra tarafların onayına gelmişti. Tevfik Rüştü Bey, Türkiye'nin manda yönetimini tanımadığından Musul üzerindeki hakimiyet haklarından da vazgeçmediğini ifade etmiş ve Milletler Cemiyeti'nin vereceği karara Türkiye'nin kayıtsız şartsız kabul etmeyeceğini söylemişti.¹²⁵

Türkiye'nin itirazlarına rağmen Milletler Cemiyeti Meclisi 19 Eylül 1925 günlü toplantısında tereddütlü bazı noktalar için Lahey Milletlerarası Daimi Adalet Divanı'ndan yorum istemişti.¹²⁶ Türkiye, Divan çalışmalarına katılmayı meselenin siyasi bir mesele olduğunu, hukuki niteliğinin olmadığını söyleyerek reddetti. İngiltere ise Adalet Bakanı Sir Douglas Hogg başkanlığında bir heyetle katılarak tezini savundu. Lahey Adalet Divanı'nın değerlendirmesi; Milletler Cemiyeti'nde onaylandı.¹²⁷

Lahey Adalet Divanı'nın almış olduğu karara göre, Milletler Cemiyeti Meclisi'nin alacağı karar taraflar için bağlayıcı olacak ve Türkiye ile Irak arasındaki sınır kesin olarak belirleyecekti, karar oybirliğiyle alınacak, ilgili devletlerin temsilcileri oylamaya katılacak ancak oyları hesaplamada göz önünde bulundurulmayacaktı.

Milletler Cemiyeti Meclisi, 16 Aralık 1925 günü "Musul Tahkik Komisyonu" raporuna göre, Brüksel hattının güneyini Irak'a kuzeyini Türkiye'ye bırakma kararı aldı. Türkiye bunu Lozan Antlaşması'na aykırı gördüğünü ileri sürerek Cenevre'deki görüşmelerden çekildi.¹²⁸

Türkiye Milletler Cemiyeti Meclisi'nin kararına oldukça sert bir tepki verdi. 16 Mart 1925 günü gönderdiği notada "Bir milletin kendisine bağlı bir toprak üzerindeki egemenliğini ancak kendi rızasıyla sona erdireceğini Türkiye'nin Musul üzerindeki haklarının olduğu gibi devam ettiğini söyleyerek, bundan sonra söz Ankara'nındır" diyordu.¹²⁹

MUSUL MESELESİ

Türkiye'nin Milletler Cemiyeti kararlarına dolaylı olarak verdiği cevap karardan hemen sonra Sovyetler Birliği ile bir Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması imzalamak olmuştur. Türkiye, böylece bir savaş durumunda Rusya'nın tarafsızlığını sağlamış oluyordu. İngiltere ise, Türkiye'nin Musul'a askeri hareketla girebileceği ihtimalini önemle göz önünde bulundurarak alacağı tavrı belirlemeye çalışıyordu.¹³⁰

Ancak Türkiye'nin İngiltere'ye karşı diplomatik direnişi iç ve dış nedenlerle fazla uzun sürmemiştir. İngiltere'ye Ankara'da görüşme teklifinde bulunmuştu. Bu aşamada Türkiye'nin talepleri arasında dikkat çeken İngiliz manda yönetiminden sonra Musul vilayetinin Türkiye'ye iadesi ve Musul petrollerinden pay verilmesi olmuştur. İlkini reddeden İngiltere, petrol meselesini "Türkiye'nin Irak'la iyi geçinmek için maddi bir bağlantı sağlaması" açısından yararlı görmüştü.¹³¹

Görüşmeler neticesinde 5 Haziran 1926'da Ankara'da Türkiye, İngiltere ve Irak arasında Sınır ve İyi Komşuluk Antlaşması imzalanmıştır.¹³² Antlaşma 3 bölüm 18 maddeden oluşmaktaydı. Birinci bölüm, Türkiye-Irak sınırıyla ilgili idi. Bu sınır, Milletler Cemiyeti tarafından 29 Ekim 1924'te çizilen Brüksel Hattı (Türkiye lehine çok küçük bir değişiklik) belirleyecekti. 14. madde petrolle ilgilidir. Türkiye antlaşmanın yürürlüğe girdiği tarihten itibaren 25 yıl süreyle Irak hükümetinin petrol gelirlerinden %10'unu alacaktı. Ancak Türkiye bu hakkında, Antlaşma'ya ek bir karara göre 500.000 İngiliz Sterlini karşılığında vazgeçmiştir.

Sonuç

Başta M. Kemal Atatürk olmak üzere Türkiye'de hiçbir yetkili (ve yetkisiz) Musul'u Irak'a terk etmeyi düşünmemiştir. Misak-ı Milli sınırlarındaki diğer topraklar kadar vatan toprağı kabul edilmiş. Meselenin her aşamasında askeri yollarla geri alma alternatifi gözden geçirilmiştir. Ancak Türkiye iç ve dış nedenlerle savaşı göze alamamıştır.

Türkiye'yi Musul'u sınırlarının dışında bırakma fedakârlığına iten en önemli etkenlerden biri Musul'un kendi yapısından kaynaklanan stratejik ve ekonomik değeridir. Bu nedenle İngiltere, Türkiye'nin karşısına kararlı bir şekilde çıkmıştır.

Türkiye'nin uluslararası ortamdaki yalnızlığı, Musul meselesinde Avrupa devletlerinin İngiltere'yi desteklemesi de göz ardı edilmemesi gereken çok önemli bir nedendir. Bu konu en açık şekilde Lozan Konferansı görüşmeleri esnasında görülmüştür. Milletler Cemiyeti'nde ise tartışmasız ağırlığı olan İngiltere karşısında Türkiye haklı davasında haksız duruma düşmüştür. İngiltere Musul meselesi nedeniyle İngiltere ile ilişkilerinin gerginleştiği dönemde, İtalya'nın Türkiye Musul'a girerse, Antalya'yı işgal edeceği tehdidi bu konudaki teşebbüsünü engellemiştir. Uluslararası yalnızlığını daha önce olduğu gibi Sovyetler Birliği'ne yaklaşarak gidermek isteyen Türkiye, amacına ulaşamamıştır. Söz konusu Antlaşma'ya göre tarafların herhangi bir ülkeyle savaşa girişmesi, diğer devletin yardımını değil, tarafsız kalmasını öngörüyordu. Dolayısıyla Türkiye, İngiltere ile Musul için savaşa girdiğinde Sovyetler Birliği fiili destek vermeyecekti. Türk Fransız ilişkileri de Musul meselesine bağlıydı. Suriye sınırı ile ilgili Türk-Fransız Antlaşması 18 Şubat 1926'da parafe edilmesine rağmen imzalanmamıştı.¹³³

Birkaç yıl önce büyük bir savaştan çıkmış olan Genç Türkiye'nin ana hedeflerinden biri de modern bir toplum, çağdaş bir yönetimle uluslararası ortamdaki yerini almaktı. Bu hedefe ulaşabilmesi için çağdaş devlet modeli olarak gördüğü ve ileride kaçınılmaz bir ittifak

MUSUL MESELESİ

kurması gereken İngiltere ile problemlerini bir an önce çözmeye ihtiyacı vardı.

1925 Şubatı'nda meydana gelen Şeyh Sait İsyanı Musul meselesinde Türkiye'nin iddia ve isteklerini olumsuz olarak etkilemiştir.¹³⁴ İsyân Musul'u kaybetmesine dolaylı olarak etkisi olan bir olaydı. İngilizlerin I. Dünya Savaşı ve sonrasında Kürtler Türkiye'ye karşı harekete geçirmek için faaliyet gösterdiğini ortaya koyulan belgeler ışığında söylemek mümkündür.¹³⁵ Türk basınında İngiltere'nin isyanda rolü olduğuna dair çıkan haberleri, Türk hükümetinin görüşlerinin yansımaları olarak değerlendiren İngiltere bu haberi yalanlamıştır.¹³⁶ Ancak Şeyh Sait İsyanı'nda İngiltere'nin rolüyle ilgili kesin bir şey söylemek mümkün değilse de ayaklanmanın İngiliz iddialarına destek olduğu bir gerçektir.¹³⁷

Sonuç olarak Türkiye Musul'u kaybetmemek için, milletlerarası barış yollarının hepsini denemiştir. Ancak, uluslararası ortamdaki yalnızlığı meselenin lehine çözümünü engellemiştir. İçte istikrarı sağlamak ve batılılaşma çabalarının sonucunu almak amacıyla Musul'dan vazgeçmek zorunda kalmıştır. Günümüzde de uluslararası önemini koruyan Musul, Kuzey Irak meselesi olarak Dünya ve Türkiye'nin gündemindedir. Sınır güvenliği ve bölge halkının içinde bulunduğu zorluklar insani yönüyle de doğal olarak Türkiye'yi ilgilendirmektedir.

Yrd. Doç. Dr. Zülal KELEŞ

Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi /Türkiye

Alıntı Kaynağı: Türkler, Cilt: 16 Sayfa: 609-624

Dipnotlar:

1. İslam Ansiklopedisi, Musul Maddesi, C. VIII, s. 744.
2. Musul'da Türklerin Varlığı, Abbasiler Döneminde Hilafet Ordusunda yer alan Türklerin Valilikleriyle başlamış, Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey döneminde bölgeye büyük oranda Türk göçleri olmuştur. Yine aynı dönemde Türk siyasi nüfuzu da gerçekleşmiştir. Büyük Selçuklu Devleti'nden sonra sırasıyla Irak Selçukluları, Zengiler, Timurlular, Akkoyunlular ve bir süre Safevi Devleti'nin hakimiyetinden sonra Osmanlıların eline geçmiştir.
3. Söz konusu siyaset gereği Türk-İngiliz ilişkilerinin gelişimiyle ilgili geniş bilgi için bkz: Ali Kemal Meram; Belgelerle Türk İngiliz İlişkileri, İstanbul 1969, s. 11 vd.; Ömer Kürkcüoğlu; Türk İngiliz İlişkileri (1919-1926) Ankara 1978, s. 15 vd; Mim Kemal Öke, II. Abdülhamit Siyonistler ve Filistin Meselesi, İstanbul 1981, s. 39; Fahir Armaoğlu, Siyasi Tarih 1789-1960, Ankara 1975, s. 37 vd.
4. Reşat Sagay, 19. ve 20. Yüzyıllarda Büyük Devletlerin Yayılma Siyasetleri ve Milletlerarası Önemli Meseleler, Ankara 1972, s. 72.
5. Kemal Melek, İngiliz Belgeleriyle Musul Sorunu, İstanbul 1983, s. 13.
6. Paul Rohrbach, Hatt-ı Saltanat Bağdat Demiryolu, İstanbul 1331, s. 15; Leonard Mosley, Petrol Savaşı (Çev. Halim İnal), İstanbul 1975, s. 48; Öke, a.g.e., s. 48.
7. Melek, a.g.e., s. 13.
8. Bölge petrolleriyle ilgili İngiliz-Alman işbirliği ve gelişmeler için bkz. Mosley, a.g.e., s. 47 vd; Melek, a.g.e., s. 14-15.
9. A. Adamof, Sovyet Devlet Arşivi Gizli Belgelerinde Anadolu'nun Taksimi Planı (çev: Babaeski Hüseyin Rahmi Apak) İstanbul 1972; İngiltere ve Fransa arasında imzalanan Syker-Picot Antlaşması ile İngiltere, Bağdat-Bosna arasındaki Dicle Fırat Bölgesini alarak, bu bölge ile Rusya arasında bir tampon oluşturmak için Musul'u şimdilik Fransa'ya bırakmayı uygun görmüştü. Kürkcüoğlu, a.g.e., s. 42, Adamof, a.g.e., s. 133; Taner Baytok, İngiliz Kaynaklarında Türk Kurtuluş Savaşı, Ankara 1920, s.

MUSUL MESELESİ

- 9.
- 10.Melek, a.g.e., 21; Yusuf Hikmet Bayur, Türkiye Devleti'nin Dış Siyaseti, Ankara 1973, s. 163. Türk birlikleri 8. Piyade Alayı 13. 000 esir, 50 top, 100'e yakın tüfek kaybetmiştir.
- 11.M. Kemal Atatürk, Nutuk, 14. Baskı, c: II, (Türk Devrim Tarihi Enstitüsü yay.) İstanbul 1931, s. 668-669.
- 12.Tevfik Bıyıklıoğlu, Türk İstiklal Harbi I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı (Genelkurmay Yayınları) Ankara 1962, s. 78-79.
- 13.Bıyıklıoğlu, a.g.e., s. 81.
- 14.Ali İhsan Paşa'nın 3 Kasım 1918 günü İngiliz Irak Kıtası Komutanı General Cassel'le Musul'da yaptığı görüşme, İngilizlerin Arap aşiretleri üzerindeki etkilerini göstermektedir. Bkz: Bıyıklıoğlu, a.g.e., s. 80-84.
- 15.Bıyıklıoğlu, a.g.e., s. 85.
- 16.Bıyıklıoğlu, a.g.e., s. 89.
- 17.Gethard Jeas Cheve, Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri, (çev: Cemal Köprülü, Ankara 1971, s. 33; Bıyıklıoğlu, a.g.e., s. 89.
- 18.Fahri Belen; Askeri Siyasal ve Sosyal Yönleri ile Türk Kurtuluş Savaşı, Ankara 1973, s. 32-33; Ali İhsan Sabis, Harp Hatıralarım c, V. Ankara 1952, s. 7; Ali İhsan Paşa bu konuda "Mütareke aktine kadar elimizde tuttuğumuz Musul şehrini İngiliz Komutanları ile uzun boylu didişmelerden sonra İstanbul'dan Sadrazam ve Başkumandan vekili İzzet Paşa'dan aldığımız direktif ile 9 Kasım 1918 tarihli tebliğ üzerine Musul'u 10 Kasım 1918'de İngilizlere bırakarak 6. Ordu Karargahını Nusaybin'e çekmişim. Musul'daki her nevi silah, cephane vesaireyi daha evvel geceleri şimale, Cizre'ye göndermişim." demektedir.
- 19.Aralov, a.g.e., s. 128; Melek, a.g.e., s. 24; 16 Nisan 1919'da İngiltere ve Fransa Paris'te imzaladıkları Antlaşma ile petrol paylarını belirlemişlerdir. İngiltere petrol gelirlerinin %70'i ve "Mezopotamya"nın idaresini alırken, Fransa'ya %20'lik petrol hissesi ile Musul ve İran'dan Akdeniz'e bir petrol hattı yerleştirme hakkı verilmişti. Petrollerin %10 hissesi "Mahalli Arap Devleti"ne bırakılmıştı.
- 20.Melek, a.g.e., s. 26; Baytok, a.g.e., s. 302-304.
- 21.Melek, a.g.e., s. 40; Yusuf Hikmet Bayur, Türkiye Devleti'nin Harici Siyaseti, Ankara 1973, s. 32.
- 22.Mehmet Gönlübol-Cem Sar, Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1939), Ankara 1982, s. 12-13.
- 23.Seha Meray-Osman Olcay, Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri, Mondros Bırakışması, Sevr Andlaşması ile İlgili Belgeler, Ankara 1977, s. 52 vd.
- 24.Gaye-i Milliye 29 Mart 1921, s. 1; 25 Mart 1921'de İngilizler tarafından Musul mutasarrıflığına tayin edilen Hamid adlı şahıs öldürülmüş, buna karşılık İngilizler Musul eşrafından 25 kişiyi yaralamıştır. Aynı tarihlerde halka baskı yapan bir İngiliz binbaşı, bir yüzbaşı, dört asker halk tarafından öldürülmüştü. Bu olaylar, halkın İngiliz Mandası ve Kral Faysal'ı istemediğini gösteren örneklerden birkaçıdır.
- 25.Belen, a.g.e., s. 534-535; Mim Kemal Öke, Musul Meselesi Kronolojisi (1918-1926) İstanbul 1987, s. 34.
- 26.Baytok, a.g.e., s. 139; Kürkçüoğlu, a.g.e., s. 208 vd.
- 27.Belen, a.g.e., s. 535, Melek, a.g.e., s. 41.
- 28.Seha L. Mmeray, Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler, C: I, Kitap 1, Kısım 1, Ankara 1969, s. 1-6.
- 29.Ali Naci Karacan, Lozan, İstanbul 1971, s. 144.
- 30.Belen, a.g.e., s. 532; Salahi Sonyel, Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politikası II, Ankara 1986, s. 296.
- 31.Melek, a.g.e., s. 34.
- 32.Kürkçüoğlu, a.g.e., s. 279; Melek, a.g.e., s. 34.
- 33.Bu konuda, İngiliz Başbakanı Benor Law'ın". Musul meselesi yüzünden Barış Konferansı'nın kesilmesi çok kötü olacaktır. " sözleriyle meselenin bir an önce çözümünü istemesi etkili olsa gerek. Kürkçüoğlu,

MUSUL MESELESİ

- a.g.e., s. 280; Melek, a.g.e., s. 35-36.
- 34.II. Musul Meselesi Hakkında Müzakeratı, Tanin, 19. 12. 1922 s. 3.
- 35.“Musul’da Heyecan Şiddetlendi” Tanin 19. 12. 1922, s. 3”. A. A. varid olan haberlere nazaran Musul Ahalisi azim bir heyecan geçirmekte, umumiyetle Türkiye’nin aguş-u şevkatine avdet arzusunu fevkalaade izhar etmektedir. Musul Belediye Reisi ile birçok ayan ve esnaf. Musul’un silah kuvvetiyle değil, ancak bir hiss-i siyasi ile işgal edilmiş olduğundan bahisle İngiliz Kuvva-yı Askeriyesi’nin oradan çektirilmesini bi’tmazbata talep etmişlerdir. ”
- 36.Salahi Sonyel, “Lozan’da Türk Diplomasisi” Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, c. XXXVIII, Ankara 1978, s. 60; Tanin 30. 12. 1922, s. 3 (Morning Post, Daily Mail Gazetelerinden), Tanin 31. 12. 1922, s. 3.
- 37.“Lozan Mektupları”, Tanin 01. 01. 1923 Musul Meselesi Hakkında Tanin 01. 01. 1923 s. 1; Melek a.g.e. s. 36-37.
- 38.“Musul Türkiye’den Ayrılamaz”, Tanin 4-22. 01. 1923.
- 39.“Musul Meselesinde Israr Ediyoruz”, Tanin 20. 01. 1923, s. 1.
- 40.Meray, a.g.k., c. I, Kitap 1, Kısım 1, s. 344; Karacan, a.g.e., s. 244.
- 41.Meray, a.g.k., c. I, Kitap 1, Kısım 1, s. 344-356.
- 42.Ayın Tarihi, C. V, No. 17, Ankara 1341, s. 439.
- 43.Karacan, a.g.e., s. 253. Lord Curzon’a göre bölgede plebisite başvurmak sadece kan dökmeye neden olacaktır, bölge halkı cahildir, “hatta oy sandıklarını insanın başına atması” dahi beklenebilirdi.
- 44.Meray, a.g.k., s. 374., Karacan, a.g.e., s. 254.
- 45.Meray, a.g.k., s. 374. Milletler Meclisi Sözleşmesi’nin 11. maddesi: Cemiyet üyelerinden birinin doğrudan ilgilendirsin veya ilgilendirmesin, her savaş ya da savaş tehdidi bütün Cemiyeti ilgilendirir, Cemiyet uluslararası barışı etkili bir şekilde korumaya yarayacak tedbirleri almakla yükümlüdür. Böyle bir durum Cemiyetin herhangi bir üyesinin isteği üzerine Genel Sekreter Meclisi toplantıya çağırır.” Meray, a.g.k., s. 378.
- 46.Bu sırada TBMM’de yapılan görüşmeler, dış basına yansımaktadır. Milletvekillerinin Musul konusunda savaştan bahsetmesi, İngiliz gazetelerinde yer almıştır. Tanin, 27. 1. 1923 (dış basından iktibaslar).
- 47.Karacan, a.g.e., s. 262.
- 48.Sonyel, agm, (Bellelen XXVIII) s. 65.
- 49.Karacan, a.g.e., s. 271.
- 50.Kürkçüoğlu, a.g.e., s. 266.
- 51.Karacan, a.g.e., s. 289.
- 52.Karacan, a.g.e., s. 289; Meray, a.g.k., Tanin I, C: IV, s. 8-19; Nihat Erim, “Milletlerarası Daimi Adalet Divanı ve Türkiye Musul Meselesi” AÜ Hukuk Fakültesi Dergisi, C: III, Ankara 1946, s. 329.
- 53.Bilal Şimşir, Lozan Telgrafları, C: I, Ankara 1990, s. 502.
- 54.TBMM Gizli Celse Zabıtları, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1985, Cilt: III, s. 135.
- 55.Gizli Celse Zabıtları, C: III, s. 1307-1310.
- 56.Gizli Zabıt Celseleri, C: III, s. 314; Rauf Bey kanaatini “. harb ifade edilirken düşünülecek bir nokta varsa zarar mı? Kâr mı? eder? Ne kadar devam eder? Netayıcı ne olabilir?” sözleriyle göstermektedir.
- 57.Gizli Celse Zabıtları, C. I, s. 317: “Musul meselesinin hallini muharebeye girmek için bir sene sonraya tehir etmek demek ondan sarfa nazar etmek demek değildir.” konuşmanın tamamı için bkz. s. 317-318.
- 58.TBMM, Gizli Celse Zabıtları, c: IV, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1985, s. 92.
- 59.Gizli Celse Zabıtları, c. IV, s. 95-97, “. Avrupa’ya muzaffer giden insan, gittiği gibi dönemeyen zat, çok iyi gitti, fakat dönemedi. efendiler bu sulh bizim şerefimizle mütenasip değildir...”.
- 60.5 Mart 1923 Günü yapılan Görüşmeleri için bkz. Gizli Celse Zabıtları c. IV, s. 108-139.
- 61.Gizli Celse Zabıtları, c: IV, s. 153.

MUSUL MESELESİ

62. Gizli Celse Zabıtları, c: IV, s.163.
63. Gizli Celse Zabıtları, c: IV, s.173.
64. Gizli Celse Zabıtları, c: IV, s.174.
65. Önergenin metni için bkz: s. 181.
66. Karacan, a.g.e., s. 315; Baytok, a.g.e., s. 198.
67. Baytok, a.g.e., s. 199.
68. Baytok, a.g.e., s. 203.
69. Salah Sonyel, "İngilizlere Geçen Gizli Tutanaklar", Belleten, c: XLW, s. 2, Ankara 1981, s.290.
70. Baytok, a.g.e., s. 201-203.
71. Karacan, a.g.e., s. 318-320; Baytok, a.g.e., s. 204.
72. Meray, a.g.k., Takım I. C:IV, s. 29; Karacan a.g.e., s. 316.
73. Meray, a.g.k., Takım 2, c:II, s. 4; Karacan, a.g.e., s. 572, Melek, a.g.e., s. 44.
74. "Musul ve Süleymaniye Havalisi Ateş ve Kan İçinde", Varlık, sayı: 1.
75. "Musul Müzakeratı-Musul Konferans Heyeti", Hakimiyet-i Milliye 27 Nisan 1924, s. 1.
76. Melek, a.g.e., s. 45, T. C. Dışişleri Bak. Cumhuriyetin ilk On yılı, s. 81.
77. Cumhuriyet, 12.05.1924, s. 1; Hakimiyet-i Milliye, 13.05.1924; s. 1.
78. "Musul Meselesi ve Bir Mebusumuzun Beyanâtı, Hakimiyet-i Milliye, 13.05.1924, s. 1. Kadri Bey" Musul meselesi mi? Ben halli müşkil olacak böyle bir meselenin mevcut olacağını bile anlamıyorum. Musul o kadar Türktür ki, o güzel ve kıymetli mıntıkanın hududumuz dahiline girmesi. Murahhaslarımızla İngiliz murahhasları arasında merasim kabilinden yapılacak müzakerat neticesinde Musul mıntıkasında da tahkimi temin edecektir." diyordu.
79. Kerami, "Times Musul'u Irak'a Terk Ediyor", Hakimiyet-i Milliye, 15.05.1924, s. 1; "İngiltere ve Musul", Hakimiyet-i Milliye, 15.05.1924, s. 1.
80. "Tan Gazetesi", Hakimiyet-i Milliye, 15.05.1924, s. 1.
81. Bayur, Türkiye Devletinin Dış Siyaseti, s. 165; TC. Dış İşleri Bak. Cumhuriyetin İlk 10 Yılı., s. 80.
82. Gönübol-Sar, a.g.e., s. 24; Melek, a.g.e., s. 45, "Haliç Konferansı" Ayın Tarihi, Ankara 1940, s. 171-172.
83. "İngiltere-Musul", Hakimiyet-i Milliye, İngiliz Gazetelerinden İktibaslar, 20.05.1924, s. 2.
84. Yusuf Kemal Tengirsek, Vatan Hizmetinde, İstanbul 1967, s. 289. Daha sonra Yusuf Kemal Bey kendisine bu sözü hatırlattığında Mc Donald "Evet, vaktiyle böyle bir söz söylemişim fakat kendimi hariciye makinesine kaptırdım. Onun birtakım an'aneleri var. Ben o sözü yerine getiremiyorum" demiştir.
85. Cumhuriyetin İlk 10 Yılı ve., s. 83, Gönübol-Sor, a.g.e., s. 74, Melek, a.g.e., s. 46.
86. "Musul Meselesi İnkıtaa'a Uğradı", Hakimiyet-i Milliye, 25.05.1924, s. 1.
87. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Zülal KELEŞ, Musul Meselesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) A. Ü. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1984, s. 119. vd.
88. "Musul Müzakeratı Çetin Bir Safhada", Hakimiyet-i Milliye, 27.05.1924, s. 1.
89. "Musul Meselesinin Son Safhası", Hakimiyet-i Milliye, 5.6.1924, s. 1 (Times ve Daily Telegraph Gazetelerinden iktibas).
90. "Musul Meselesinin Son Safhası", Hakimiyet-i Milliye, 5.6.1924, s. 1, Gönübol-Sor, a.g.e., s. 85; Armaoğlu, a.g.e., s. 328.
91. "Musul etrafındaki Müzakerenin Hitamı", Hakimiyet-i Milliye, 8.6.1924, s. 1; Mısırlıoğlu, a.g.e., s. 122.
92. Tevhid-i Efkar, 4.6.1924, s. 1; Dış Basından İktibas.
93. "Haliç Konferansı'nın İnkıtaa'ından Sonra Gazeteler", Hakimiyet-i Milliye, 8.6.1924; "Musul Etrafındaki

MUSUL MESELESİ

- Müzakeratın Hitamı” 8.6.1924, s. 1.
- 94.“Sir Percy Cox’da Müdafaatta Bulunuyor”, Hakimiyet-i Milliye, 9.6.1924, s. 2.
- 95.Hakimiyet-i Milliye, 26.6.1924, s. 2 (İngiliz Gazetesinden İktibas).
- 96."Musul Meselesi ve Bir İngiliz Diplomatı", Hakimiyet-i Milliye, 26.6.1924, s. 1.
- 97."İngiltere'nin Irak Siyaseti", Hakimiyet-i Milliye, 4.8.1924, s. 2; "Irak ve Türkler" Avam Kamarasında Şâyan-ı Dikkat Münakaşa, Hakimiyet-i Milliye, 6.8.1924, s. 2.
- 98."Musul Meselesi" Hakimiyet-i Milliye, 14. 8. 1924, s. 1.
- 99.Cafer Tayyar Paşa'nın Notları; Rauf Orbay, Hatıraları ve Söyleyemedikleriyle Rauf Orbay (Der. Feridun Kandemir), İstanbul 1965, s. 121'de verilen bilgilerle paraleldir. Mim Kemal Öke, Musul Meselesi Kronoloji adlı eser s. 139'da haklı olarak bu bilginin belgeleme imkanı olmadığını ifade etmektedir. Ancak, aynı eserin 145-146 sayfalarında İngiliz Arşiv Belgelerine dayanarak verilen bilgide Türkiye'nin sınırda yığınak yaptığı ve bazı olayların yaşandığını buna karşılık İngilizlerin hava saldırısında bulduklarını belirtmektedir. Ayrıca Türklerin "sızma hareketiyle" sınır ötesinde bazı mevzileri tutarak aşiretleri yanlarına çektiklerini, amaçlarının aşiretlere "güven vererek" Araştırma Komisyonu'na Irak yönetiminden korkmadan eğilimlerini bildirmelerini sağlamak olduğunu yine aynı kaynaklara dayanarak belirtmektedir. Bu arada Türk halkının savaş istemediği yöneticilerinin de aynı amaçta olduklarına kanaat getiren İngiltere yetkilileri Dışişleri'ne rağmen İngiliz Hava Kuvvetleri istihbarat uzmanlarının 10 Ekim 1924'te Cafer Tayyar Paşa ile yaptıkları görüşmeden sonra, İngiliz istihbarat subayları kanaatlerini "Paşa'nın çatışmayı bizzat başlatmayacağını fakat gerekirse bundan çekinmeyeceği" şeklinde üstlerine bildirmişlerdir. C. Tayyar Paşa'nın oğlu İsmail Hakkı Eğilmezde C. Tayyar Paşa'nın bazı birlikleri Musul sınırına geçirdiğini belirtmiştir.
- 100.T. C. Genel Kurmay, Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Dairesi Başkanlığı Arşivi, 5/1400, klasör 2210, Dosya 1, Fihrist 3.
- 101.Nosturilerin İngilizlerle ilişkisiyle ilgili bkz. Öke, a.g.e., s. 115-118, 136-138.
- 102.Reşat Halil, Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar, 1924-1938, Ankara 1977, s. 22; Öke, a.g.e., s. 139; Zülâl Keleş, Cafer Tayyar (Eğilmez) Paşa; Yayınlanmamış Doktora Tezi, AÜ Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1993, s. 280-282.
- 103.Öke, a.g.e., s. 139; Cafer Tayyar Paşa, özel notlarında, mesele hakkında". Çok müsait vaziyetler oldu. Ve Nosturi hareketinde askeri hükümetten ziyade milli hükümetlerle vaziyet halledildiğine göre askeri kuvvetlerle Musul vilayetinin Türk topraklarına ilhaki gayet kolaylıkla yapılabilirdi." demektedir.
- 104."Cemiyet-i Ahvam'da Fethi Beye Refakat Edecek Müşavirler", Tanin, 4. 9. 1924, s. 1.
- 105.Tanin, 6. 9. 1924, s. 1.
- 106.Tanin, 22. 9. 1924, s. 1; Kürkçüoğlu, a.g.e., s. 293; Melek, a.g.e., s. 47.
- 107."Musul Meselesi", Hakimiyet-i Milliye, 22. 6. 1926, s. 1
- 108.Tanin, 28. 9. 1924, s. 1; Kürkçüoğlu, a.g.e., s. 294; Melek, a.g.e., s. 47; Öke, a.g.e., s.143.
- 109.Kürkçüoğlu, a.g.e., s. 294; Melek, a.g.e., s. 47; Erim, agm. s. 332-333.
- 110.Cumhuriyetin İlk On Yılı ve., s. 75.
- 111."Musul Meselesi, Zekai Bey-Mister Mc Donald Mülâkatı", Tanin, 30. 9. 1924, s. 2.
- 112.Öke, a.g.e., s. 148.
- 113."Musul İtilafı-Statüko Hattı Neresidir?", Hakimiyet-i Milliye, 4. 11. 1924, s. 1.
- 114.Atatürk'ün Milli Dış Politikası (Cumhuriyet Dönemine ait 100 Belge) 1923-1938, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, c: II, s. 45.
- 115.Ayın Tarihi, c: V, Fasikül: 17, Ankara 1341, s. 317.
- 116.T. C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Kısım 1330-18-01, Yer: 09-25-10; 030-64-1, 01-37-16; "Musul'da Neler Oluyor", Hakimiyet-i Milliye, 2.2.1925.
- 117.Öke, a.g.e., s. 152.
- 118.Hakimiyet-i Milliye 2.2.1925, s. 1. Kont Tekeli, olayı raporunda şöyle anlatmaktadır. "27 Ocak'ta

MUSUL MESELESİ

Roddolo ve Mösyö Şarer eşliğinde Kent'te gezmek istedim, üniformasını giymiş olan Cevad Paşa bana eşlik etmek istediğini söyledi. Bu üniformanın halk üzerinde yapacağı etkiyi görmek istediğimden Paşanın bu önerisini kabul ettim. Sokağa çıkmış ve polis memuru bizi izlemeye başlamıştı ki. 30 kişi paşanın etrafını alarak ellerini öptüler. Bir taraftan da Yaşasın Türkiye sesleri yükseliyordu. Arkamızda kalabalık arttı, kalabalık muhtelif unsurlardan oluşmuş gibiydi. İki polis memurunun bastonla müdahale ettiklerini. Orta yaşlı bir adama saldırmakla dövdüklerini gördüm. Şiddetle müdahale etmek istiyordum.” ayın tarihi c. V, s. 320-321.

119. Hakimiyet-i Milliye, 2.2.1925, s. 1.
120. "Musul'da Tazkiyat", Hakimiyet-i Milliye, 5. 2. 1925, s. 2.
121. Öke, a.g.e., s. 153-154.
122. "Tahkik Neticesinde Endişeler Başladı", Hakimiyet-i Milliye, 21. 4. 1925, s. 1 (Sunday Express'ten iktibas).
123. "Musul Komisyonu", Hakimiyet-i Milliye, 28. 3. 1925, s. 1.
124. Mehmet Nuru, "Musul Meselesi, Chamberlain'in Beyazıt ve Nasturi Manevrası", Hakimiyet-i Milliye, 20. 3. 1925, s. 2.
125. Hakimiyet-i Milliye, 6. 9. 1925, s. 1.
126. Cumhuriyetin İlk On Yılı ve..., s. 99; Öke, a.g.e., s. 175.
127. Lahey Adalet Divanı Görüş ve Yorumları için bkz. Erim, agm, s. 328-343.
128. Gönlübol-Sar, a.g.e., s. 77.
129. Melek, a.g.e., s. 50.
130. Öke, a.g.e., s. 179-183.
131. Kürkçüoğlu, a.g.e., s. 315-316; Öke, a.g.e., s. 192.
132. Aslı "Türkiye İngiltere ve Irak Hükümetleri Beyninde Hudut ve Münasebat-ı Hasane-i Hemciva-i Muahedenamesi olan Antlaşmanın metni için bkz. İsmail Soysal, Türkiye'nin Dış Münasebetleriyle İlgili Başlıca Siyasi Antlaşmalar, Ankara 1969, s. 216-225.
133. Kürkçüoğlu, a.g.e., s. 305; Gönlübol-Sor, a.g.e., s. 90.
134. Şeyh Sait İsyanı için bkz. Bilal Şimşir, İngiliz Belgeleriyle Türkiye'de Kürt Sorunu, (1924-1938) Şeyh Sait, Ağrı ve Dersim Ayaklanmaları, Ankara 1979; Metin Toker, Şeyh Sait İsyanı, Ankara 1968.
135. Şimşir, a.g.k., s. 39 vd; Erol Ulubelen, İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye, İstanbul 1967, s.269.
136. Hakimiyet-i Milliye, 7. 2. 1925; Tanin, 7. 2. 1925; "Türkiye Musul" Hakimiyet-i Milliye, 26. 3. 1925, s. 1.
137. Kürkçüoğlu, a.g.e., s. 311-314.